

Pálmai Sándorné

Életrajz

Pálmai Sándorné korát meghazudtoló energiával mesélte el élete sorsfordulóit lakásának apró ebédlőjében, ahol az asztalon mindig meleg kávé és sütemény várt találkozóinkon. Otthonát a koloniál bútorok, a néhány megmaradt családi emléktárgy és fénykép, a falon lógó festmények teszik otthonossá. Fáradhatatlan: regényeket olvas, színházba jár, hétvégén barátnőivel kártyázik, unokáinak kívánságra süt-főz bármikor, pulóvert köt, és ha kell, segít a virágültetésben is. Lánya és unokái mindennapos vendégek nála, szinte soha nincs egyedül.

Édesapám, Fischer Farkas 1878 márciusában Ópályiban született, két kilométerre Mátészalkától [Ópályi – 1891-ben 1700 lakossal rendelkező nagyközség Szatmár vm.-ben. Mátészalka – nagyközség Szatmár vm.-ben 1891-ben 4600 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal és pénzügyőrség). – A szerk.]. 1909-ben házasodott össze édesanyámmal, ez a második házassága volt. Apám ifjúkorában Nagyváradon is élt, de erről nem sokat beszéltünk. Talán hat elemit végzett, aztán szabómester volt Nyíregyházán.

A nagyszüleim nevét a szüleim házassági anyakönyvi kivonatából tudom. Apám apját Fischer Ignácnak, a nagymamát Weisz Juliannának hívták. 1909-ben, amikor apámék összeházasodtak, már nem élt egyikük sem [Ez az állítás bizonytalan: a szülők házassági anyakönyvi kivonatában – lásd 17. kép – csak az anyai nagyszülő szerepel „néhai” jelzővel. – A szerk.]. Ugyanebben az iratban van, hogy az anyai nagyapámat Friedman Izsáknak, a feleségét Glück Reginának hívták. Anyám szülei Kótajban, apám felmenői – azt hiszem – talán Ópályiban éltek. Szinte semmit nem tudok róluk, hogyan éltek, még a foglalkozásukat sem. Az egyetlen fényképet, amin anyai nagyapám van, Amerikából kaptam vissza, mert a vészkorszakban mindenünk elveszett. A fotó alapján ez a nagyapám, az anyám apja biztosan vallásos volt, mert a képen úgy néz ki, mint egy rabbi. De nem tudom, hogy mi volt a foglalkozása. Nem volt ez téma otthon.

Apámék ötven voltak testvérek: Szroli és Jakab bácsi, Máli néni, Eszti néni és az apám. Mind Auschwitzban végezték, csak Eszti néni nem, ő Amerikában halt meg. Eszter néni férjét Silber Simonnak hívták. Három fiuk volt, Adolf, Sándor és Jenő. Apám húga úgy került Amerikába, hogy az egyik fiú – egyébként mindhárman már jóval a háború előtt kimentek – 1939-ben, az utolsó hajóval kivitte New Yorkba Eszter nénit és Simon bácsit. De akkor már késő volt, nem találták ott a helyüket. Korábban gazdálkodtak Nyírpazonyban [Nyírpazony – nagyközség Szabolcs vm.-ben 1910-ben 1800, 1920-ban (Szabolcs-Ung vm.) 2100 lakossal. – A szerk.], aztán mikor öregebbek lettek, odakerültek hozzánk, Nyíregyházára. Egy házban laktunk, ők a családi háznak abban a

résztében éltek, ahol később egy németbarát család is lakott. De hiába mentek ki Eszti néniék a fiaikhoz, nem szoktak meg Amerikában, azt az életformát nem nyugdíjaskorban kell Brooklynban megtalálni. Eszter néni unokáival tartottam a kapcsolatot. Voltak is itt nálunk. Sándor lánya, ha jól tudom, kutatóorvosként dolgozik. Jenőnek egy fia van. Helen és Irving Adolf gyermekei. Helen meghalt, de Irving még él. Helen velem egykorú volt, Irving három-négy évvel fiatalabb. Irving Clevelandban él, és persze már neki is vannak unokái, mint nekem.

Apám másik testvérééknél, Szroli bácsiéknél egyszer voltam nyaralni. Akkor elvittek magukkal dinnyét számlálni, de nem tudom, hogy sajátjuk volt-e, vagy csak bérelték a földet, amin gazdálkodtak. Dinnyét úgy kell számlálni, hogy mikor még nem érett a gyümölcs, megkaparják a héját, és rányomnak egy számot vagy valamilyen jelet, hogy ha a piacon más árulja, tudják, hogy honnan lopták. Szroli bácsiéknak volt lovuk meg tehenük, a tejet, a túrót Mátészalkára vitték árusítani. Egy kis faluban laktak Mátészalka mellett, nem hiszem, hogy volt ott zsinagóga, nem voltak nagyon vallásosak, csak úgy, mint a többség a faluban. Két lányuk és egy fiuk volt, Sándor visszajött Auschwitzból, aztán kiment Amerikába, Erzsike és Ilona a táborban haltak meg.

Jakab állítólag ispán volt, nekem csak a nyugdíjaskorából vannak emlékeim [Az 'ispán' szóval a régi magyar közjogban illettek bizonyos típusú vármegyei tisztviselőket, elöljárókat, de a 19. században és korábban használták a nagyobb uradalmak gazdasági intézőinek megnevezéseként is. Az ispán szó használatát azonban a 19. század folyamán a gazdaság önálló kezelésével megbízott gazdatiszt esetében fokozatosan kiszorította az 'intéző' megnevezés. – A szerk.]. Az első házasságából volt legalább öt gyereke [Mint a gyerekek alábbi felsorolásából kitűnik, legalább 6, de valószínűleg inkább több gyermeke volt. – A szerk.]. Közülük néhány kiment Amerikába, akik nem, azok a munkaszolgálatban pusztultak el. A második házasságából egy lánya volt, a Böske. Az egyik első házasságból való fia, Miklós kikerült Amerikába, aztán Párizsban halt meg. Amikor itt volt Edward, a walesi herceg az 1930-as évek közepén, Miklós a Kakukk Csárdában dolgozott felszolgálóként. A herceg látogatása miatt gulyásruhába öltöztették, és lefényképezték, s „Az Est” nevű újság lehozta, hogy „Miklós bojtár tüzet ad a walesi hercegnek” [„Az Est” – 1910–1939 között megjelenő politikai napilap, délutáni lap, kiadója Miklós Andor; 1919-től az Est-lapok. – A szerk.]. Böske tavaly halt meg Amerikában. Ő 1956-ban ment külföldre. Velem egykorú volt, sokat nyaralt nálunk, és Amerikában is találkoztam vele. Vele nagyon tartottuk a kapcsolatot. Erős, szép asszony volt, olyan, mint egy színésznő.

A Jakab bácsi első házasságában született gyerekek közül Dezső munkaszolgálatban halt meg. Ilona, Berta és Elzi Amerikában éltek a halálukig. Margit kilencvenhat évesen még ma is jól van, rendkívül friss szellemileg, és tisztábban beszél magyarul, mint sok '56-os magyar.

Apám lánytestvérének, Máli néninek Bence bácsi volt a férje. Nem emlékszem a vezetéknevére. Nem nagyon láttam őket, mert Ökörítőn laktak, s onnan vitték el a családot, s végül ők is 1944-ben Auschwitzban haltak meg [Ökörítő – valószínűleg a Szatmár vm. Csengeri járásában lévő Szatmárökrítő kisközségről van szó (1891-ben 1600, 1910-ben 1900 lakos), és nem a Szilágy vm.-i apró, néhány száz lelkes, román lakosságú Ökörítő községről. – A szerk.].

Nyaralni inkább a rokonokhoz jártunk, mert anyám beteg lett, amikor születtem, tönkrement a lába, ezért őt apám rendszeresen elküldte Félix-fürdőre. Ez a hely Nagyvárad mellett van [Az egykor Váradszentmártonhoz tartozott Félix-fürdő volt Európa leggazdagabb hévízforrása. A trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.], de Pestre is járt a Lukácsba [Gyógyfürdő

Budán. – A szerk.] gyógyíttatni magát. Annus nővéremet Vásárosnaményben többször meglátogattuk, és mentünk Szroli bácsiékhoz Ópályiba is. Ott voltunk náluk egy-két hétig – ez volt abban az időben a nyaralás.

Édesanyám, Friedman Ilona 1885-ben Kótajon [Szabolcs vm.] született, és ő is 1944-ben halt meg Auschwitzban. Talán hat elemit végzett, pontosan nem tudom. Szépen írt, arra emlékszem. Otthon ellátta a háztartást, kóser konyhát vezetett. Az ünnepeket mindig megtartottuk. Az egyik testvérét Léni néninek hívtuk, férjezett nevén Schäffer Ignácné. A férje meghalt az első világháborúban, így Léni néni egyedül maradt az öt gyerekkel, akik között két-három év differencia lehetett. Herman 1906 tájékán, Farkas 1909 körül született, Sanyi volt a legfiatalabb. Léni néni idősebb volt anyámnál, talán 1881-ben született, ő is Kótajon. Háztartásbeli volt, ezért a gyerekek hamar szakmát tanultak, és dolgozni kezdtek. Apám sokat segítette őket. A legidősebb fiú, Herman kárpitosmesterséget tanult. Én három éves lehettem, amikor ő már nagyfiú volt. Fogtam az ujját, ültem az ölében... ilyen emlékeim vannak róla. Aztán eltűntek. Mindegyiket elvitték munkaszolgálatra vagy lágerbe, és senki nem jött haza.

Farkasnak, Léni néni középső fiának született egy gyereke, akit kerestem 1945 után. A Bazilika melletti utcában voltak elhagyott gyerekek, akiket úgy szedtek össze az utcákról. Farkas gyereke két- vagy három éves lehetett akkoriban. Volt egy kis zsíros kenyerm, gondoltam, hogy elviszem oda. Borzasztó látvány fogadott, a gyerekeknek csak a szeme élt, nem tudták megmondani a nevüket. Volt ott néhány orvos meg nővér, de nem találtam meg Farkas gyereket, mert nem ismerték. A személyzet azt mondta, hogy jöttek a nyilasok, és a beteg és haldokló gyerekeket, mint a szemétdombra a hulladékot, úgy dobálták ki az utcára... A zsíros kenyérnek örültek, kis szeletekre vágták, és odaadták nekik, hogy majszolják el.

Léni néni legkisebbik fia, Sándor felsőrészkészítő volt, egy gyönyörű szép fiú volt. Bevonult katonának, aztán kivitték Ukrajnába, és nem jött haza. Bűbájos, csupa lélek emberek voltak mindannyian, annyira összetartó család, ami manapság már ritkaság. Rózsi szép volt a hosszú hajával, a copfjaival – ő volt a fiatalabbik lánytestvér. Rezső, a nővére, az idősebbik lány, ahogy megtanult varrni, hozzájárult a családfenntartáshoz. Klein Miksához ment férjhez, nyitottak egy varrodát, aztán született egy lányuk, Ági. Ők is Auschwitzban maradtak.

Anyámék hárman voltak testvérek, ő volt a középső, Léni néni a legidősebb, Teri néni a legfiatalabb. Teri néni nagyon fiatalon, tizenévesen került ki Amerikába. Árván maradt, amikor meghaltak a nagyszüleim. De erről a történetről nem tudok semmit, hiszen ez a születésem előtt harminc évvel történt. Aztán persze férjhez ment Teri néni is, és két gyereke született. Amikor kint voltam, sajnos ő már nem élt. Egy fia és egy lánya volt, a lányával még most is tartom a kapcsolatot. A fia egy az egyben úgy nézett ki, mint a fivérem, és korban is egyidősek voltak. Mikor először találkoztunk, azt hittem, a bátyám jön velem szembe, annyira hasonlítottak egymásra, de nem tudott magyarul.

A testvéreim közül Annus volt a legidősebb, ő 1907-ben született. Három évvel fiatalabb volt nála Jenő, aki 1910-ben született, Frida egy évvel később, 1911-ben érkezett a családba, őt követte 1912-ben Fanni, majd Jolán 1915-ben. Imre az első világháború végén, 1918-ban született, én pedig 1921-ben.

Édesapám imádnivaló ember volt, Nyíregyházán köztisztviselőként állt, és mindegyik gyerekeit nagyon szerette. Azt hiszem, én különösen erősen ragaszkodtam hozzá. Nagyon családias légkör volt otthon, amit próbáltam továbbvinni az én családomban is. Nem tudom, hogy a szüleim hogyan ismerkedtek meg, a legidősebb testvérem és közöttünk tizenéves volt a korkülönbség. Ez soknak tűnik, viszont szerencse is, hiszen jó néhány dolgot korán megtanultam. Már óvodás koromban el tudtam mesélni a „Szibinyáni Jank”-ot [Arany János verse – A szerk.], mert miközben a nővérem tanulta és hangosan ismételte, én megjegyeztem. S mikor megakadt, segítettem neki, amin jókat nevettek a testvéreim, s azzal nógattak: „Na, mondd csak, Magda! Hogy van ez?”

Vannak dolgok, amik az emberben úgy benne maradnak, mint ez a vers: „Ich weiss nicht, was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin; Ein Märchen aus alten Zeiten, das kommt mir nicht aus dem Sinn.” [A vers a zsidó származású német költő, Heinrich Heine (1797–1856) „Lorelei” c. verséből (1827) van. – A szerk.] Magyarul valahogy így hangzik: ‘Nem tudom, miért vagyok szomorú, de van egy rege a régmúlt időkből, ami nem megy ki a fejemből.’ Nem emlékeztem, hogy ki az írója. Egy régi kolléganőmnek, aki német iskolába járt, mondtam egyszer: úgy szeretném tudni, hogy ki írta ezt. S akkor mondta, hogy Lenau [Nikolaus Lenau (1802–1850) – osztrák költő. – A szerk.]. Ez is olyan, mint néhány más dolog, nagyon megmarad az emlékezetben, évtizedeken keresztül.

Apám divatlapból varrta az öltönyöket. Az anyagot Budapestről rendelte, aki bejött, megnézte a divatlapban, vagy elmondta, hogy mit akar, milyen fazont, s azt készen megkapta. A megrendelő előleget adott, de szegény apám nagyon sokszor ráfizetett, mert sokan nem vagy csak részletekben fizettek. Amikor később a zsidótörvény miatt nem tarthatott alkalmazottat, egy tanulóval dolgozott együtt, és akkor kellett valamelyikőnknek besegíteni, amíg otthon voltunk [A 2. és 3. zsidótörvény és a rendeletek egyedül a nem zsidó háztartási alkalmazottak tartását tiltották, illetve azt szabályozták, hogy mekkora méretű műhelyben/üzemben hány zsidót lehet alkalmazni. – A szerk.]. Aztán a fiúkat elvitték munkaszolgálatra, a két nagyobb lány férjhez ment, én 1940-től Budapesten voltam, de egyikünk mindig otthon segített anyáknak és apukának is, dolgoztunk a műhelyben.

Apám egy igazi középosztálybeli szabómester volt, szövetraktárral Nyíregyházán, Pesten is volt kapcsolata, az egykori Engels tér [Azaz, még régebbi nevén: Erzsébet tér. – A szerk.] sarkán állt valamikor egy szövetbolt. Pestről leküldték a mintaanyagokat kis, négyzet alakú szövetmintákban, amiknek egy részét megvette. Ha valakinek más anyag kellett, akkor megmutatta a mintakártyát, és abból rendelt. A vevő kiválasztotta, az apám meg fedezte az összeget, és aztán mindig küldték a számlát. Előfordult, hogy letagadtatta magát az az ember, akinek fizetnie kellett. Egyszer nagyon megharagítottam magamra egy férfit. Ez a harmincas évek végén történt. Abban az időben már egyedül volt az üzletben, mert a két bátyám bevonult. Az apám egy jó módú fiatalembernek varrt öltönyt. Bejön a fiatalember, és azt mondja, hogy Fischer, készen van a ruhám? Erre én azt mondtam neki: idehallgasson, menjen ki, jöjjön be és köszönjön, mert ha bemegy az istállóba, az állat is elbőgi magát. Másodszor magának nem Fischer, hanem Fischer úr, harmadszor: ha majd kifizeti az adósságát, akkor kész lesz a ruhája. És különben, ott az ajtó, kívülről bezárhatja. Apám el volt ájulva: hát hogy mersz ilyet mondani? Mondtam: apuka, mi veszténivalónk van, ha ez az ember így viselkedik?

De megtettem másokkal is, hasonló emberekkel. Ezért azt mondták apámnak, hogy a maga lánya kommunista. Akkor még nem tudtam, mi az, hogy kommunista, de valóban mindig lázadó voltam.

És persze láttam azt, hogy az apám éjjel-nappal dolgozott. Volt egy nagy vaskályha, ma már csak a múzeumokban van olyan, és volt egy tömör, nehéz vasaló, amit rátettek a parázsra, s amikor kivették, akkor tették bele a nyelet. Legalább tizenkét kiló volt. Apám avval vasalt télen-nyáron, szinte lepréselte vele az anyagot, azért volt olyan szép a ruha. Láttam, hogy tisztességgel dolgozik – mert senki rá soha egy rossz szót nem mondott, és mindenki a mai napig is csak szépen emlékezik rá, s akkor jön egy ilyen taknyos, és ilyen hangon mer beszélni vele! Mert egy gazdag kereskedőnek volt a fia. Hát aztán megmondtam neki a magamét, hogy ezt nálunk nem lehet csinálni.

Inasunk mindig volt. Például a nadrágokat apám mindig kiadta, mert volt egy nadrágszabója. Az egyik segédje kiment Párizsba, a többiekre nem nagyon emlékszem, mert akkoriban nem jártam fel a műhelybe. Aztán jött a zsidótörvény, és nem tarthatott segédeket.

Egy családi házban éltünk Nyíregyházán. Pest környékén talán a sváb házak olyanok, hosszú, keskeny épület, L-alakban is volt egy része, hátul nagy udvar és nagy kert. Pincénk nem volt, hanem egy nagy verem, amiben a krumplit tartottuk, a zöldséget a spájzban tároltuk úgy, hogy homokba tettük, csak a teteje maradt kint. A tojást kukoricába meg árpába ágyasztuk, voltak szakajtókosaraink, abba tettük. Mindig legalább egy-két szakajtókosarunk volt tele tojással. Tétre így készültünk. Kenyeret úgy sütöttünk, hogy otthon dagasztottuk a tésztát, amit elvittünk a pékhez minden héten. Három kocsikerék nagyságú kenyér készült mindig. Általában pénteken süttettük a kenyeret, és az otthon dagasztott és font kalácsot is odavittük. Ezért a lányok közül mindenki megtanult dagasztani.

Akkoriban a bevásárlás is úgy történt, hogy elmentünk a fűszereshez, föladtuk a kívánságlistát, ami úgy kezdődött: húsz kiló kenyérliszt, abból hat vagy hét kiló a félbarna, a többi fehér. Ebből készült a kenyér meg a kalács. Azonkívül az anyám hétvégére mindig süttött süteményeket is. A tésztát mindig maga gyúrta, nagyon ügyes háziasszony volt. Sokszor kikaptam, mert nekem a tészta nem volt kerek soha – ma sem tudok szépen nyújtani –, és ez akkor nagy szégyen volt. Néha előfordult, hogy anyánk libát tömött, de ez nem volt általános. Otthon termett nyárra egy kis zöldbab, egy kis kukorica, friss zöldség. És az apám imádta a virágot, ezért tele volt a kert virágokkal. Sokszor megyek és keresem azokat a virágokat, amik a kedvencei voltak, mint például a verbéna.

A vízzel nagyon sok problémánk volt. Az udvaron ugyan volt egy kútunk, de a szikes talaj miatt nem volt iható a víz, csak ruhaöblítésre vagy a zöldség, gyümölcs mosására használhattuk. Nem lehetett főzni vele, abba szappant nem lehetett tenni, mert összetúrósodott. A vizet elég messziről kupákkal, kannákkal hordtuk. Gyerekek voltunk, és le kellett zárni a kannát, hogy ne lötyögjön ki, mire hazaérünk. Mosni esővizet gyűjtöttünk, vagy vizet hordtunk ahhoz is. Bizonyos időközönként a mosáshoz jött egy mosónő. De mindegyikünknek kellett segíteni, a ruhát is főztük, és télen a padláson teregettünk. Csak nagymosásra vagy nagytakarításra volt anyámnak felnőtt segítsége, mert egyébként ott voltunk mi, lányok, akik dolgoztunk.

A legtöbb könyvet, amit otthon olvastam, a könyvtárból kölcsönöztem. Eleinte esténként nem volt villanyunk, csak később került be a házba. Petróleumlámpa mellett olvastunk, de többször sakkoztunk inkább, mert apám imádott sakkozni, és ezért gyerekkorban megtanultam én is. Szegény, mindig mondta: ne kapkodj, gondold meg, hogyan lépsz, mert az életben is olyan leszel, mint a sakban, ha elkapkodsz valamit. Drága apám, olyan különleges ember volt. Apa, barát, bizalmas, minden együtt, ami tényleg ritka, és mindemellett humora is volt. Amikor már itt éltem,

Pesten, vettem egy magas sarkú cipőt, egy csinos kulikabátot, ami akkoriban nagyon divatosnak számított, és egy nagy, tollas kalapot. Hazalátogattam Nyíregyházára, s elmentem vele sétálni ebben a divatos öltözetben, s jött a régi tanárom, Sztraky Henrik – aki a nővéremet is tanította meg az utána következő generációkat is –, és kezit csókolomot köszönt nekem. Apám elnevette magát, és azt mondta: „Tudod, ugye, hogy ez nem neked szólt, hanem a ruhádnak, a cipődnek meg a kalapodnak.”

Otthon imakönyvünk volt, más vallásos könyvekre nem emlékszem. Az elemi iskolában már tanultam hébert, tudtam írni-olvasni is, tanultuk olvasni a Bibliát is – de sajnos semmi nem maradt meg ebből. És persze a középiskolában is volt hittanóra, mert akkoriban az iskolákban minden felekezetnek volt hittanja. Mivel az elemi a zsidó hitközség tartotta fenn, csak zsidók jártak az osztályba.

Apám a Tóra tanulmányozása helyett inkább énekelt. Szerette a magyar népdalokat és a zsidó vallásos dalokat is. Gyönyörű hangja volt. Egyszer jöttem haza, és hallottam, hogy a szomszédok mondják: „Jaj, nem tudom, hol szól a rádió, de olyan gyönyörűen énekelnek.” A kedvence a „Zöld erdőben, zöld mezőben sétál egy madár” című dal volt, ezt sokat énekelte.

Otthon hol „Einzig”-nek, hol „Liebling”-nek [Német: 'egyetlen', 'kedvenc' – A szerk.] szólítottak a testvéreim. Apám vasárnaponként ebéd után azt mondta: „Na, gyere, Einzig, menjünk egyet sétálni.” S akkor: igen, mert Einzignek mindent lehet, bár mosogatni kellene, mentem sétálni, és mire visszajöttem, általában valaki elvégezte helyettem a munkát. Úgyhogy sokszor mondták: na, apánk az Einziggel, az Egyetlenkével kivételez. Dacára ennek, mindegyikük nagyon szeretett. Annyi szeretetet kaptam, hogy azt nem lehet elmondani.

A húsvétot [lásd: Pészah], a nagyünnepeket megtartottuk. Ilyenkor, újévkor és a hosszúnap előtt apám mindegyikünket külön átvitt a másik szobába, és megáldott. Ezek az áldások maradtak meg bennem legerősebben, ezek a legszebb vallásos emlékeim. Akkor olyan lelki nyugalmat érzett az ember, amit talán csak az tud elmondani, az a katolikus, aki elmegy a pápához áldásért, de még az sem, mert a pápához nem kerül olyan közel, mint amilyen közel kerültem én az apámhoz ilyen alkalmakkor.

A szombatok nem voltak különösebbek, akkor nem főzött anyám, hanem csak melegítettük az ételt [lásd: szombati munkavégzés tilalma], s az apám reggel elment az ortodox templomba. Nyíregyházán volt neológ és ortodox zsinagóga. Amikor Silber Simon bácsiék – apám nővére, Eszti néni és a férje – nálunk laktak, akkor apám és Simon bácsi mindig együtt jártak az ortodox templomba. Ünnepeken az ebéd húsleves volt mindig, és nagyon szerettük a halat. Pénteken halkocsnyát főzött az anyám, ezt is imádtuk mindannyian [lásd: halételek]. Húsleves, sült, főtt hús, sólet – ezek voltak. De anyánk gyakran főzött paprikás csirkét is [A mai magyar konyhában a csirkepaprikás lényeges alkotóeleme a tejföl. Természetesen a zsidó konyhában nem ebben az értelemben használatos a „csirkepaprikás” szó: csirkepörköltre van szó, hiszen a húst és a tejfélélt a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájoélesztést követően

következhet húsos étel. – A szerk.]. Különbözik az ünnepek azért voltak szépek, mert együtt lehetett a család.

Apámnak voltak ismerősei a hitközségben, azt hiszem, tagja volt a Hevra Kadisának, segítette azokat, akiknek meghalt a hozzátartozójuk. Gondolom, hogy ezért is járt naponta a zsinagógába. De nem volt olyan nagyon vallásos, hogy nap közben tanulja a Tórát és a Talmudot. Ugyan minden reggel ment a templomba, de anyám csak a nagyünnepekkor járt, mi, lányok nagyon ritkán, és a fiúknak is csak ünnepekkor kellett menniük. De anyám kóser konyhát vezetett, s azt hiszem, hogy édesapám azért valójában nagyon vallásos érzelmű ember volt.

Szombat-vasárnap édesapám elvitt sétálni Nyíregyházán – akkoriban kis kölyök voltam még –, fogta a vállamat, én meg, ahogy a derekát elértem, úgy mentünk egymás mellett. Apám nemcsak apa volt, hanem barát, valamennyire pótolta anyámat is, mert ő a születésemtől nagyon beteg lett. Apám kesztyűbőrből csináltatott neki speciális cipőt, abban tudott csak járni, és azért mindig kellett neki a segítség. Apámmal együtt vásároltunk a piacon, mi, gyerekek elmentünk vele, és hazahoztuk az árut, mert utána ő ment dolgozni a szabóságba. A műhely nem a lakáson volt, hanem fönt a város szívében. Egy órákor volt pontosan az ebéd. Erre az időre az asztalnál kellett lenni mindenkinek, és addigra az iskolából is haza lehetett érn. A jesivából jöttek „napokat enni” a bóherek [Fiatalemberek, akik a jesivában a Talmudot tanulták – A szerk.] és azok a fiúk, akik vidékről érkeztek a városba szakmát tanulni. Ők ott laktak a mesternél vagy máshol, de kosztot nem kaptak. Hoztak otthonról ugyan valamit vacsorára és reggelire, de ebédjük nem volt, hanem minden nap valahol máshol ettek. Ezt hívták úgy, hogy napokat enni, azaz minden nap másnál ebédelni. Nálunk mindig voltunk legalább tizenketten az asztalnál, mert két-három ember minden nap jött hozzánk, aki napokat evett.

Gyerekkoromból az egyik emlékem, hogy nagyon aranyos óvó nénink volt. Nívós volt az a magánóvoda, ahová a szüleim beíratk, de nem volt zsidó felekezeti intézmény. Órákat tartottak nekünk, szavaltunk, játszottunk, táncoltunk. Ma is látom magam előtt azt az óvó nénit, előttem van az utca, a kertes ház – a kertben játszottunk – és a benti szobák. Szép helyen volt, és nagyon közel hozzánk. Nem volt drága magánóvoda, bár minden relatív.

Nyíregyházán voltak ortodoxok és neológok. Az elemi iskola a neológ templom udvarán működött. Ragyogó tanáraink voltak. A régiek hivatásból mentek el tanítani, és kihozták a gyerekből mindazt, amit lehetett. Az egy más világ volt. Szabin néni volt a tanító néni; vele tanultuk első elemitől a német nyelvet. Régen az elemi iskolák egyházi fenntartásúak voltak, nem emlékszem, hogy lett volna állami a városiak között [Az elemi iskolahálózat alapjait Magyarországon az 1868. évi iskolatörvény rakta le. Az alsó szintű népoktatás döntően egyházi kézben volt, még a későbbi dualizmusban is csak 28% volt az állami és községi fenntartású elemi iskolák száma. – A szerk.]. Nagyon szigorú volt a mi intézményünk. Mire a négy elemi elvégeztem, úgy olvastam, és nem csak én, hanem mindenki...; az egyszerre úgy fűjtük, hogyha álmunkból felkeltettek, akkor is tudtuk, és a szépíráshoz is nagyon kellett vigyázni. Manapság a nyolc általánosban nem tudnak úgy írni és számolni a gyerekek, mint mi a négy elemi után.

Aztán jött a polgári iskola, ami már állami fenntartású volt. Volt ugyan Nyíregyházán gimnázium és angolkisasszonyok iskolája is, mehettem volna a gimnáziumba, mert csak franciából kellett volna különböztetnem, de hát ugye az anyagiak miatt a polgáriba jártam. A gimnázium nem volt annyira drága, mint az angolkisasszonyok intézete. Míg a polgárban öt pengőt kértek tandíjként

egy hónapra, az angolkisasszonyoknál huszonötöt kellett fizetni. De hát az angolkisasszonyoknál tényleg nagyon nívós volt az oktatás: angolt, franciát, németet is tanítottak. Oda a jó módú katolikus családok gyerekei jártak, akadt ugyan egy-kettő, akit fölvettek úgy, hogy kevesebb tandíjat kértek tőlük, vagy nem is kellett fizetniük, de többségében gazdag keresztény családok lányai mentek az angolkisasszonyokhoz. Nyíregyházán is nagy volt náluk a szigorúság, mert apácák tanították az egyes tantárgyakat [Az angolkisasszonyok (Congregatio Jesu / Institutum Beatae Mariae Virginis) néven ismertté vált rend 1628-ban hozta létre első magyarországi iskoláját Pozsonyban (ez azonban csak hat évig működött). 1770-ben nyílt meg a pesti ház. Lényegében ekkortól vannak igazán jelen Magyarországon. Az angol nemesi családból származó alapító, Mary Ward (1585–1645) rendje a jezsuiták nevelési elveit kívánta a nőnevelés gyakorlatára alkalmazni (a lányok vallási és hitéletét kialakítani, őket vallási oktatásban részesíteni iskoláikban és bentlakásos intézeteikben). Nyíregyházán 1929-ben nyílt meg a rend iskolája. – A szerk.]. Mikor sétáltak, fekete harisnyában, sötétkék szoknyában, egyencipőben, kettesével mentek a lányok, de hát akkoriban még a polgáriiban is egyenkalapot kellett hordanunk. Nálunk a matróruha csíkos blúzzal volt a mindennapi viselet, tavasszal fehér, télen sötétkék szövet blúzt hordtunk az ünnepekre.

Az ötpengős tandíjat a polgáriiban csak az első félévben kellett kifizetnem, mert mentességet kaptam, mert jól tanultam. Az irodalom volt a kedvenc tantárgyam, szerveztek önképzőkört is, és volt egy tanárom, Sztraky Henrik, aki németet, magyart és földrajzt is tanított. Azt a verset, amit akkor tanultam, most is el tudom mondani. Amúgy meg mindent eljátszottunk, eljátszatta velünk a történeteket. Az önképzőkörben pedig monológokat, színdarabokat lehetett előadni, és boldogan mentünk a nagyobb előadásokra is. Annyira szerette a gyerekeket ez a tanár! Ő inspirálta a tanulókat, hogy menjenek az önképzőkörbe, de azt már más tanárnő vezette.

Sztraky Henriket halott poraiban is áldom, mert ilyen tanár ma már nincsen. Sok mindenre megtanított. Azt mondta: „Ne felejtsd el soha, hogy az ’ít’ végződésű igék mindig hosszúak.” Németül játszottuk el Goethe „Erl König”-jét [Rémkirály], magyarórán előadtuk a „Szondi két apródját”-t [Arany János balladája]. Mindent játszottunk, és ezért maradt meg bennünk olyan sok dolog. Földrajz órán azt mondta: „A földrajz egyszerű, mert a térképről mindent le lehet olvasni.” És megmutatta, hogy a domborzati térképen rajta van, hogy milyen magas a hegy és hol van, a politikain meg lehet nézni, hogy az országot mi határolja, a városoknál látszik, ha bánya van, akkor ott inkább az ipar fejlődik. Szóval egy temesvári cipszer volt [Azaz nem cipszer, hanem szász volt. Cipszereknek a szépebb (Zips) németeket nevezték. – A szerk.]. Az első világháborúban ellőtték a fél tüdejét, és azt mondta, hogy azért kell leányiskolában tanítania, mert a fiúkkal sok a baj. Akkoriban külön voltak a leány- és a fiúiskolák [lásd: koedukáció].

Jó tanuló voltam, de nem akartam stréber lenni, szaladgáltam a többiekkel a szünetben. Egyszer nekimentem a Sztrakynak. Rám nézett, én összehúztam magam, erre azt mondja: „Te is fiam, Brutus?” Sztraky Henrik nem úgy kezelt minket, mint a kisgyerekeket, hanem hogy az életben is megálljuk a helyünket. És az irodalmat úgy tanította, hogy azt csak imádni lehetett.

Gyerekkoromban több volt a fiú barátom. Egy lánybarátnőre emlékszem, aki egyke volt. Raducziner Icának hívták, a szüleinek szatócsüzletük volt a városban. Icának gyönyörű volt a bőre, mindig kérdezték tőle: „Ica, miért olyan szép a bőröd?” S erre azt felelte: „Azért, mert anyukám tejbe'-vajba' füröszt.” Ő zsidó lány volt, de nem volt vallásos a családja.

Még az első lakásban laktunk, iskolába sem jártam, amikor Amerikából hazajött Teri néni egyik rokona, és hozott magával egy hatalmas autót. Akkoriban alig voltak autók az utcán. Ez a rokon minden gyereket felszedett a környéken, és vitt bennünket a kocsijával. Ezután azt mondták a szomszédok, hogy, „na, a Fischerékhez jött egy gazdag amerikai, aki megautóztatta az egész utcát”. Hatalmas, nyitott tetejű autó volt, úgy emlékszem, egy valóságos csoda.

Otthon nem nagyon sportoltam. Közel volt az erdő, hétvégeken oda mentünk játszani, sétálni. Sportolni annyit sportoltam, hogy a kisebbik bátyám focizott az udvaron a fiúkkal, és engem bevettek a csapatba. Különben az iskolában fontos volt a torna, tornaversenyeket is rendeztek. Amikor a negyedik polgárit végeztem, Amerikából itthon volt az Eszti néni unokája, Helen, és éppen akkor volt egy évváró tornaverseny. Amikor halála előtt nálam volt látogatóban, még akkor is emlegette, hogy „Magdi, emlékszem az iskolára, annyira irigyeltelek, hogy olyan szép tornaversenyek voltak, és ti is olyan szépek voltatok”. Mert Amerikában másképpen volt minden az oktatásban, például fiúkkal jártak egy osztályba, s ezért sem volt olyan meghitt baráti társaságuk, mint nálunk.

A szabadidőmet otthon töltöttem, vagy egyik-másik barátnőmnél táncoltunk, beszélgettünk. De nagyon szerettem olvasni. Eszti néni ezért nagyon haragudott, azt mondta: „Nem csinálsz semmit, csak a legyeket csapkodod a lábadról ahelyett, hogy dolgoznál valamit.” Az olvasás neki nem volt fontos, ezért mérgelődött, hogy sokat bújom a könyveket. Tényleg rengeteget olvastam, és ez a szokásom később is megmaradt. Jókait, Mikszáthot, a klasszikusokat szerettem, a filozófusokat, Kantot, Spinozát, a teológiát. Emlékszem egy könyvre, talán Gyárfás volt a vezetékeve a szerzőnek. Nem emlékszem pontosan a tartalomra, de valami olyasmiről szólt, hogy hogyan lehet megtanulni zsidó módon imádkozni, hogyan sajátítható el a hit.

A polgáriba jártunk már, mikor az egyik barátnőm azt mondta: „Gyere, menjünk hintázni!” Kérdeztem: „Hova?” „A zsidó szakállára!” – volt a válasz. Ez volt az első találkozásom az antiszemitizmussal, de akkor persze ezt másként éreztem. Inkább az újságból lehetett kiolvasni ezt a dolgot. Mindig én mint a legkisebb hoztam föl az „Esti Kurír”-t a bátyámnak, ami egy radikális újság volt [„Esti Kurír” – délután megjelenő liberális napilap volt, amelyet 1923-ban indított Rassay Károly mint főszerkesztő és Boros László mint szerkesztő. (Rassay Károly nevéhez fűződik a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt /1921/, majd a Nemzeti Szabadelvű Párt /1928, 1935-től Polgári Szabadságpárt a neve/ megalapítása.) – A szerk.]. Akkoriban már olvastam a lapokat, egész kicsi koromtól, ahogy megismertem a betűket. Nyilasok már léteztek, s volt olyan, hogy bezárták őket, mert túlságosan randalíroztak az utcán. De attól még zengett a város attól, hogy „éljen a Szálasi meg a Hitler, üssük a zsidókat bikacsökökkel”.

Valamikor filozófusnak készültem. Sztraky Henriken kívül volt még egy nagyon jó tanárom, egy fiatal rabbi, aki a gimnáziumban tanított. Ez a tanár azoknak a fiataloknak, akiket érdekelt a filozófia, a gimnázium épületében szakkörön előadásokat tartott, ma úgy mondanák, hogy maszek alapon. Kantról, Spinozáról beszélt, és megismertetett minket más filozófusokkal is. Ő mondta, hogy tanuljunk németül, mert Kantot csak eredetiben lehet olvasni. Ebben az időszakban én a polgáriba jártam, nem voltam tizenéves, de régen a gyerekek sokkal érettebbek voltak, mint akár manapság a húszévesek.

Később, tizennyolc-tizenkilenc éves lehettem, egy másik társasággal angolt tanultam Nyíregyházán. Abban a korszakban csak a gimnáziumban vagy az angolkisasszonyoknál lehetett

angolul és franciául tanulni, csak iskolai rendszerben. 1939-et írtunk, és már megjelent a numerus clausus is, ezért mi csak autodidakta módon tanulhattuk a nyelvet [Az 1939:IV. tc. („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”) visszaállította a felsőoktatási intézményekben a numerus clausust. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Egy mérnök vállalta, hogy oktat bennünket. Ő korábban kivándorolt, de mégis visszajött Magyarországra. Ugye Amerikába nem lehetett már akkor kimenni, mert kvóta volt [lásd: bevándorlás Amerikába (USA)], és úgy gondolta ez az ember, hogy segít azzal, ha az angol nyelvet valamilyen módon megtanuljuk tőle. Mindig mondta nekünk, hogy a jövő a kivándorlás lesz. Ingyen tanított minket a zsidó elemi iskola épületében, úgyhogy ezeken a foglalkozásokon főként zsidók vettek részt.

Az 1930-as években Nyíregyházán volt egy repülőképző alakulat. Abban az időszakban sok zsidóellenes karikatúra jelent meg az újságokban, a zsidókat hosszú görbe orral ábrázolták és mindig szakállal. Akkoriban nem nagyon volt divat a szakáll sem, talán éppen ezért. De az egyik köztisztviselő szép nagy pofaszakállt növesztett – azt hiszem, talán az alispán lehetett [Az alispán a vármegye első tisztviselője volt. Ő vezette a vármegye nevében a közigazgatást, végrehajtotta a megyei közgyűlés, a kormány és a főispán rendeleteit. – A szerk.]. A repülő tisztek nem ismerték fel, s elverték, mert azt hitték, hogy zsidó. Szóval az utcán már az 1930-as években provokáltak ezek a fiatal katonák, akikbe már a kiképzésen beléjük nevelték a zsidótörvényt.

Az 1930-as évek végén a polgári után szakmát kellett tanulnom. Otthon mondtam, hogy nálunk mindenki varr, én gyűlölöm, és nem akarok varrónőnek tanulni. Azt mondta erre apám: „Miért ne, mehetsz fogtechnikusnak is. Az ugyan nagyon jó, de férfi szakma, te lennél az első nő, nem biztos, hogy fölvesznek.” Nem vettek föl. Ezért kalaposnak mentem, de csak fél napig voltam kalaposinas. Mi nagyon szépen öltözködtünk a családban, de azt meg kell mondanom, új kabátom csak akkor volt, mikor Pestre kerültem, és az első keresetemből vettem magamnak anyagot. Addig mindig valakinek a kabátját igazították rám.

Nyíregyházán volt egy kalaposnő, aki mondta, hogy „Jöjjön csak, Fischer úr, küldje el a lányát”. Abban az időben nagyon ment a kalaposszakma, divatos dolog volt kalapot hordani. Bementem az egyik délelőtt, egy fekete vékony bársonyruhát vettem fel, fehér hímzett organdi köténnyel. Azt mondja a főnökasszony, „A másik tanulóval menjetek, és kormozzátok ki a kályhát”. És hozzuk be a fát, mert fűteni kell. Rám adtak egy köpenyt, és kimentünk az udvarra. Kint esett az eső, kikormoztuk a kályhát, s aztán bevittük a fát. Eltelt a délelőtt, mentem haza ebédelni. Apuka kérdezte, hogy na, hogy telt az idő? Sírva meséltem, hogy mit csináltunk. Azt mondta erre, sehova nem mész, itthon maradsz. Nem mentem a kalaposhoz többé, de apuka se ment szólni semmit. Másnap vagy két nap múlva jött a kalaposnő, és kérdezte, hogy miért nem mentem vissza délután. Apám erre azt válaszolta: nem cselédnek adtam oda a lányomat, hanem hogy szakmát tanuljon. Hát, itt végződött a kalaposinasságom története.

Aztán mégiscsak elmentem varrást tanulni egy olyan szalonba, ahol nyáron a Lázár Mária színésznő és más hírességek, grófnők jöttek varratni [Lázár Mária (1895–1983) – színésznő, 1921 és 1944 között rendszeresen szerepelt a Vígszínházban, a Magyar Színházban stb. – A szerk.]. Az egyik grófnőnek a ruháit rám próbálták. De nagyon utáltam a varrást. A másik dolog, hogy haza kellett vinni a ruhát a megrendelőnek, és ott mindig adtak borraivalót, amit szégyelltem elfogadni. Egyáltalán, szégyelltem elvinni a ruhát.

Később felkerültem Pestre. Mert régen általában kitanították a tanulókat, addig kihasználták ingyen, s amikor már fizetni kellett volna, akkor elengedték őket, menjenek szerencsét próbálni. Így jöttem Pestre 1940-ben. Eleinte varrónőként különböző varrodákban helyezkedtem el. De mivel fiatal voltam, valamelyik testvérem mindig fent volt velem, nem voltam egyedül soha. Hol a kisebbik bátyám volt Pesten, aztán őt behívták munkaszolgálatra, utána a nővérem, Fanni, aki Amerikába ment később. Aztán meg Jolán nővéremmel voltunk együtt, aki még él. A többiekkel együtt laktunk, Jolánnal nem, mert nem tudtunk összeköltözni, akkor én már együtt laktam valakivel, és többen nem lehetettünk abban az albérletben. Ezért ő a Kertész utcában lakott, én meg az Eötvös utcában.

Pesten voltak olyan barátaim, akiket a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt kizártak az egyetemről. Sokan közülük, hogy pénzhez jussanak, elmentek a pékhez, és a hátukon nagy kosárral hordták ki a kiflit meg a zsemlét, mert nem kaptak állást. Azért zárták ki őket, mert az egyetemen a hallgatóknak csak egy bizonyos százaléka lehetett zsidó [6%, a Műegyetemen 12%. – A szerk.]. Nos, ezek az egykori diákok azután így keresték a kenyerüket. Milyen megalázó volt, és örülni kellett, hogy egypár fillért azért még így is kapott az ember.

Ahogy mondtam, heten voltunk testvérek, de nagyon szerettük egymást. És ahogy teltek az évek, megérkeztek a legkisebb családtagok is. A legidősebb nővéremnek, Annusnak három gyermeke született, Tibor, Ágnes és Márta. Frida, a másik nővérem egy özvegyemberhez ment férjhez, annak volt két sajátja és két közös gyermekük született. Zoli volt a legidősebb, az ő édestestvére Éva, Frida saját gyerekei Erzsi és Magda voltak. Zoli 13, Magda talán 3 éves volt, amikor elhurcolták őket Mátészalkáról... Annus, Frida, a gyerekeik és a szüleink mind Auschwitzban haltak meg.

Amikor Annus férjhez ment, már menyasszony volt, amikor kiküldték a temetőbe az édesanyja sírjához. Mert akkor mondták meg neki, hogy nem anyánk szülte, hanem édesapám első felesége. Annus két éves volt, amikor meghalt az édesanyja, és felnőttként tudta meg, hogy anyánk nem az ő szülője. De el se tudta képzelni, hogy más anyja, más testvérei lehetnének. Ahogy nőttem, a legjobban Annus nővéremre hasonlítottam. Mikor egyszer meglátogattam Vásárosnaményban, az utcán megszólítottak, hogy „Nem a Kleinnének a testvére? Mert pont úgy néz ki”. És volt egy régi fényképem Annusról, ahol úgy tizenhat éves lehetett. Annyi idősen szinte teljesen úgy néztem ki, mint ő.

Annus gyerekei nemcsak gyönyörűek voltak, Tibor olyan értelmes volt, hogy tízéves korában gyerekújságokba küldött rejtvényeket. A nevét is rejtvényben írta le, mint például személynévmás és ital – azaz TI-BOR.

Jenő és Imre fivéremeim is szabónak tanultak. Jenő volt egy pár évig Párizsban, de aztán visszajött 1939-ben. Ő a munkaszolgálatból hazatérve önálló szabóságot vezetett Nyíregyházán. A város közepén volt a műhely, az 1950-es évektől azonban nem tarthatta meg, s bár önálló maradt élete végéig, alkalmazottat nem foglalkoztathatott az államosítás miatt [1949 decemberében államosították a 10 főnél több alkalmazottal működő üzemeket, majd rövidesen gazdasági szigorító intézkedésekkel (nyersanyag- és árubeszerzés, energiaellátás korlátozása stb.) az 1-3 alkalmazottnál többet foglalkoztató kisipari műhelyek működését is lehetetlenné tették. Az 1950-es évek második felétől a kisiparosok száma nőtt, bár a diszkrimináció csak lassan oldódott. – A szerk.]. Úgyhogy ettől kezdve egyedül dolgozott [lásd: államosítás Magyarországon]. Az 1950-es években, az államosítás után a másik bátyám, Imre kereskedőként dolgozott [A ruházati ipar

átstrukturizálásával az egyedi szabóságok száma a korábbi töredékére csökkent: a Magánkisipari adattár 1938–1971 (KSH, Budapest, 1972) adatai szerint az államosítás, valamint a kisipari termelőszövetkezetek szervezése következtében a textilruházati iparban 1948-ban dolgozó 57 384 iparosból 1953-ra mindössze 9433 maradt. – A szerk.].

Mindannyian varrónőnek vagy szabónak készültünk, Fanni is ezt csinálta, csak ő Amerikában. 1945-ben nem jött haza a szabadulás után Auschwitzból, mert azt hitte, senki nem él a családból. Ezért ment el. Apám nővérének, Eszti néniének az egyik fiához került először Brooklynba. Feldafingben a felszabadulás után kérdezték, hogy kinek van esetleg rokona Amerikában, ő jelentkezett. [A Münchentől nem messze található Feldafing, amely eredetileg a Hitlerjugend nyári tábora volt, 1945 május 1-én nyitotta meg kapuit a koncentrációs táborokból szabadult túlélők számára. – A szerk.] Eszti néni fiánál azonban nem érezte magát túl jól Fanni. Ez részben azért is volt, mert az amerikai zsidók egyszerűen nem tudták elhinni azt, ami megtörtént. Azt gondolták, hogy fantáziáltak az emberek, mert épp ésszel nem lehetett felfogni, amit a németek csináltak. Meg aztán Fanni nagyon le volt romolva, és talán féltek attól is, hogy megfertőzi a családot. Ezért aztán anyám testvére, Teri néni Los Angelesben azt mondta, hogy ő szívesen látja, s végül odament. Aztán amikor saját lábára állt, Los Angelesben telepedett le, nyakkendőket készített.

Amikor már idős és beteg volt, mondtam neki, hogy Fanni, három lehetőség van: vagy odaveszel magadhoz valakit, vagy bemész egy otthonba, vagy hazajössz. Adtam neki időpontot, hogy meddig gondolkozzon el ezen. S akkor bement egy hétre egy otthonba, aztán rájött, hogy ezt köszöni szépen, nem kéri, pedig külön szobája volt és klubfoglalkozások. De odavenni sem akart senkit, mert vadidegen emberrel nem akart élni. Hát kimentem hozzá Amerikába, s akkor azt mondta: jól van, hazajövünk Los Angelesből. Hazahoztuk 2000-ben, akkortól itt élt velünk. Olyan friss volt, mikor megérkeztünk, aztán kezdett elfelejteni dolgokat. Egyik éjszaka kapott egy infarktust, úgyhogy bevittük a János kórházba. De ott leesett az ágyról, összetörte a fejét, az egész arca tiszta fekete volt. Másfél hónap múlva meghalt, 2001-ben. Rákoskeresztúron a zsidó temetőbe temettük. A férjem is ott van eltemetve. De előtte nagyon boldog volt itthon, mert nagyon jó kapcsolatban voltunk gyerekkorunk óta. Mindig mindenben számíthattunk egymásra.

Egyszer 1943-ban nagyon beteg lett, és bekerült kórházba. Dolgoztam, de amint megtudtam, hogy mi történt vele, szaladtam hozzá. Haza persze nem írtam meg, hogy Fanci beteg, hanem úgy írtuk a levelet, mintha minden rendben lenne, és ő aláírta, hogy jól van. Egy hónapig vagy hat hétig volt a kórházban tüdő- és mellhártyagyulladásal. Nagyon beteg volt, utána pedig legyengült. De a baráti körben (ezeket a fiatalokat a szociáldemokrata ifjak között ismertem meg) volt egy orvos, az Arató Ottó, aki a Sportkórháznak lett aztán a főorvosa. Együtt dolgozott az édesapjával, mert az apja is orvos volt, közösen rendelték, középen a várószobájuk, az egyik szobában az apja, a másikban ő dolgozott. Akkoriban volt az OTI-ban [Országos Társadalombiztosító Intézet, 1929-ben kezdte meg működését. – A szerk.] egy főorvos, aki az Arató Ottónak jó ismerőse volt. Ő mondta, hogy adjam be a papírokat, és akkor Fannit megpróbálják elhelyezni egy szanatóriumban. Haza nem mertem megírni, hogy beteg; pedig már másfél hónapja kórházban volt. Én dolgoztam, mert valamiből élni is kellett, s közben intézkedtem, hogy betegen hova menjen. Végül a Kútvölgyi Szanatóriumba – nem a budapesti, hanem a Duna–Tisza között volt egy Kútvölgy nevű szanatórium – vitték [1924 és 1947 között működött a Hódmezővásárhelytől 11 km-re lévő Kútvölgy község határában egy Kútvölgyi Szanatórium nevű tüdőszanatórium. – A szerk.]. Bent feküdt jó ideje, mikor megírtam az otthoniaknak is, hogy baj van. Odavoltak, hogy ez a kis taknyos már megint mit

csinált – ez én voltam –, hogy mindig „önállósodik”.

Aztán Fanninak haza kellett mennie, mert jött a front, és kiürítették a szanatóriumot. Akkor vitték el Auschwitzba a többi családtagommal együtt. Később mesélte, hogy síneket kellett krampálniuk a munkatáborban, síneket javítottak, vasútnál dolgoztak, és nem volt mit enniük. Céklát evett nyersen, és mindent, amit a földeken találtak. Mondta, hogy nem is volt annyira éhes, mint inkább örökre aludnia kellett. Egyszer az őrt kérte, hogy hagyja tíz percig aludni az erőgyűjtéshez, és az őt akkor rendes volt, tíz percig pihenhetett. Utána aztán csinálta tovább a dolgát. Biztos vagyok abban, hogy Fanni akkor is vidám volt, és tudott lelket önteni az emberekbe. Amerikában a háza mindig tele volt vendégekkel, jöttek hozzá tanácsért, és mert nagyon ügyesen sütött. Ha kellett, a szomszédoknál valami ünnepség volt, szívesen sütött nekik is, úgyhogy nagyon-nagyon szerették.

Mindkét fivérem volt egy évig nála Amerikában, mert azt szerette volna, ha ott maradnak, de a honvágy hazahozta őket. Később mindkét fiú megnősült, de sem Imrének, sem Jenőnek, sem Fanninak nem születtek gyerekei. Csak Jolánnak van egy lánya. A bátyáim feleségei nem voltak zsidók. Jenő is és Imre is nagyon jó házasságban élt a keresztény feleségével, de gyerek egyiküknél nem született. Átment rajtuk az idő, később pedig már az ember meggondolja. Én sem akartam szülni, hogy esetleg azt csinálja végig a gyerek, amit az én generációm? A férjem viszont nagyon szeretett volna, és nem bántam meg, hogy született egy lányunk.

Nyíregyházán a házukban volt egy különálló szoba-konyhás lakás, ott lakott egy németbarát család. Mikor még a szüleimet nem vitték el, a férfi azt mondta, hogy ha mindenki olyan lenne, mint a Fischer úr, akkor nem vinnék el a zsidókat. Egy nagy láda holmit eltettek nekünk, amikor apámékat elhurcolták, de csak egy karton anyagot kaptam vissza. A háború után, amikor visszajöttek, és találkoztam velük, annyi tisztesség volt a nőben, hogy megmondta: valóban náluk volt minden, de Németországba evakuálták őket, és ott abból éltek.

Amikor Pestre jöttem, sok új barátot szereztem. Még mindig van egy olyan barátnőm, akit akkoriban ismertem meg a Vasas Székházban, pedig ez több mint hatvan éve történt. 1940–45 között éltem Budapesten. Itt kerültem a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozatába. A Vasas Székházban rendeztek irodalmi esteket, matinékat a munkásoknak, ahová a baloldali érzelmű színészeket hívták meg, hogy tartsanak kulturális előadásokat. Ott hallottam Gobbi Hildát, Major Tamást, akik József Attila- és Ady-esteken szavaltak, Baló Elemér és Ascher Oszkár is részt vettek ezeken az esteken [Major Tamás [(1910–1986) – színész, rendező, színházigazgató. Meghatározó szerepe volt a háború előtt a Nemzeti Színház ifjúsági előadásainak létrehozásában. A Nemzeti Színház igazgatója (1945–1962), majd főrendezője (1962–1978) volt, majd 1982-től a Katona József színház tagja; Gobbi Hildát (1913–1988) pályafutása leghosszabb szakasza szintén a Nemzeti Színházhoz kötötte; Baló Elemér (1892–1970) – színész, a Tanácsköztársaság bukásáig játszhatott. 1920 után fegyelmi úton elbocsátották a Nemzeti Színháztól. A húszas évek közepéig a baloldali avantgárd színpadi kísérletek állandó szereplője volt. 1926-ban Romániába emigrált. 1932-ben visszatért Magyarországra, és bekapcsolódott a KMP munkájába. Letartóztatták és bebörtönözték. Kiszabadulása után tevékeny részese volt a Független Színpad mozgalmának (1941, 1942) és a munkásszínjátszásnak; Ascher Oszkár (1897–1965), színész, szavalóművész, 1933-ban a Színészképző Iskola tanára, 1944-ben munkaszolgálatra hívták be, 1945 áprilisában, hazatérése után egy ideig a Pódium Kabaré tagja, majd igazgatója, később az Állami Déryné Színház igazgatója. – A szerk.]. Ez 1941–42-ben történt, amikor József Attila jó néhány versét betiltották,

mint a „Mondd, mit érlel” címűt vagy a „Mamá”-t. De Adytól és Petőfitől is voltak olyan versek, amiket nem lehetett szavalni, mert a munkásságot dicsőítették. A rendezvényeket ugyan be kellett jelenteni, de azért mindig voltak ott a rendőrségtől az előadásokon, és amikor a betiltott verseket kezdték mondani a színészek, azonnal közbeléptek.

A társaságunkból, a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom tagjaiból később többen vezető politikusok lettek. De akkoriban még Kéthly Annát hallgattuk a Vasas Színházban, és sokat jártunk színházba is, az olcsó munkáselőadásokra. A Madáchban akkor láttuk Várkonyival az „Egy örült naplóját”-t, ami egy csoda volt [Várkonyi Zoltán (1912–1979) – színész, rendező, színházigazgató. A Vígszínház főrendezője (1961-től), majd igazgatója (1971–1979) volt. Korábban tagja volt a Nemzeti Színháznak, a Madách Színháznak, ill. a Művész Színháznak. Nevéhez fűződik több magyar klasszikus regény megfilmesítése. – A szerk.]. Imádtuk, ahogyan játszott. Evvel a társasággal jártam hétvégeken kirándulni, vagy amikor szabad időnk volt. Gödre, a Frank-hegyre jártunk sokszor, ott épült fel a Gazdagréti lakótelep, kirándultunk a Rám-szakadék felé és a Zsíros-hegyre, mindenhová, ahová pénz nélkül lehetett menni. Húsz-harmincan lehattunk ebben a társaságban.

Az egyetemi barátaimmal Mérei Ferenc professzorhoz jártam. Mivel a numerus clausus miatt kizárták őket az egyetemről, így folytatták tovább a tanulmányaikat. Mérei professzor úr a negyvenes években a Klotild utca 10-ben lakott – azt hiszem, ma Markó utca [Ma Stollár Béla utca. – A szerk.] –, „fejtágításra” jártunk hozzá [Mérei Ferenc (1909–1986) a Sorbonne Egyetemen 1934-ben szerzett diplomát pszichológiából, pedagógiából, szociológiából és filozófiából. Ezt követően hazatért Magyarországra, ahol elsősorban pedagógusként és klinikai pszichológusként dolgozott, többek közt Szondi Lipót munkatársa volt. – A szerk.]. Irodalom, lélektan, politika – mindenről volt szó. Hegedüs Géza professzor is ott volt. Úgy előttem van, ahogy ülünk Méreiéknél, Hegedüs Géza fölött egy táblát, és azt mondta: ha a rendőrség jönne, akkor grafológiát tanulunk, a grafológiában a g betűt – és fölír egy g betűt –, s bemutatta, hogy egy bűnöző hogyan húzza el a g betű vonalát [Hegedüs Géza (1912–1999) – író. – A szerk.]. Hát ez volt a konspiráció. Csodálatos időszak volt. Egyenként kellett kimenni a lakásból, először mindig kinéztünk, nincs-e kint rendőr vagy másvalaki. Ezekon a találkozókön tízen-tizenöten voltunk jelen. Két-három évig tartottak az előadások, 1942-ig vagy 1943-ig, de 1944-ben már egészen biztosan nem találkoztunk Méreiéknél.

Budapesten albérletben laktam egy nagyon kedves zsidó családnál, otthon voltam, amikor megtudtam, hogy a szüleimet elvitték. Az újságokban is benne volt, hogy honnan viszik az embereket. Újpestről is elvitték az összes zsidót. Újpesten akkoriban Endre László volt az alispán. Ott is és Nyíregyházára is kitették a fehér zászlót, hogy „zsidótlanították” a várost. Ez benne volt az újságokban, tudta a hitközség, és persze ment a hír az emberek között is. Így tudtam meg én is, hogy elvitték a szüleimet. No meg abból, hogy levelet küldtünk a nővéremmel Nyíregyházára, amire nem jött válasz. Ezért írtam egy ottani ismerősömnek, hogy járjon utána ennek a dolognak... Nagyon sírtam, amikor megtudtam, hogy deportálták őket. A bácsi, akiknél laktunk, hegedűművész volt, emlékszem, rám szólt: „Senkit nem érdekel, hogy maga sír.” Persze, az is lehet, hogy nem bántani akart, hanem így akart megerősíteni, de attól kezdve, mintha lezártam volna a könnycsatornáimat, semmin nem tudtam sírni. Egyszerűen egy könny nem jött ki a szememből hosszú évekig. Amikor Auschwitzban jártam 1965-ben, és a nagy üvegfalon keresztül láttam a hajakat, a bőröndöket, a cipőket, a tárlót, amibe kicsi gyerekcipőket és gyerekingeket tettek, a lámpát, amit emberi bőrből csináltak, akkor sírógörcsöt kaptam. Zakopanéból jöttünk hazafelé, egy kényelmes nyaralás után. Mindenki le volt taglózva, de akit közelebbről érintett, az sírt, és én nem

tudtam abbahagyni. Azóta nem voltam és nem megyek Auschwitzba. Még mindig élnek bennem azok a képek.

Volt egy nagybácsim, apám unokatestvére, Fischer Márton, akinek a Király utca 34-ben volt konfekcióüzeme húsz alkalmazottal. A nagybácsim valahogyan megtudta, hogy az egyik munkása szimpatizál a partizánokkal, s adott neki egy vég szövetet. A fiút elkapták a rendőrök, s bemondta, hogy kitől kapta a szövetet. Ez már 1944-ben történt, a nyilas hatalomátvétel után. Az akkor hetvenéves nagybátyámat elvitték a Svábhegyre, a Majestic Szállóba, ami nem szállodaként működött, hanem fogdaként, ahol az embereket kihallgatták és őrizték. Persze mi nem tudtunk arról, hogy hová tűnt Márton bácsi. Egy ismerősünk hozott tőle üzenetet, vele küldött egy levelezőlapot, hogy vigyünk neki egy nadrágot, mert amit visel, az tönkrement. Senki nem mert felmenni, akkor már sárga csillagot kellett hordanunk, aztán én mégis vállaltam. Kenyeret meg szalonnát küldtek, és a kért nadrágot.

L-alakú volt az épület. Ahogy mentem a hátsó traktusba, ahol a nagybácsimat őrizték, mindenhol az ablakokból nevetet és címet kiabáltak ki a rabok, hogy értesítsem a hozzátartozóikat. Ezeket az embereket az utcán szedték össze, vagy elvitték őket a munkahelyükről, s a családjuk semmit nem tudott róluk. De csak három címet tudtam megjegyezni. A török követség sofőrjét is bezárták, ezért elmentem a Dembinszky utcába, és elmondtam az anyjának és a lánytestvérének, hogy a fiút a Majesticben tartják fogva. Egy másik rabot Cérnának hívtak, és a Szabók Szakszervezetéhez küldött. S még egy helyre mentem, az Aréna útra – ami ma a Dózsa György út – egy ügyvédhez, hogy a fiát ott tartják bezárva a Svábhegyen, de nem érdekelte a dolog.

A hetvenéves Márton bácsinak azért szakadt el a nadrágja, mert megverték a rendőrök a kihallgatáson. Áadtam neki a csomagokat, aztán eljöttem. Akkor találkoztam vele utoljára, ezután nyoma veszett.

1944 nyarától őszig romot takarítottunk [lásd: Budapest bombázása], amiért valami kevéske fizetést kaptunk. A keresetünkből amúgy sok mindenre nem tellett, de meg tudtuk venni a kenyeret és néhány apróságot. Akkor már a zsidóknak kijárási tilalom volt érvényben, de így járhattunk a városban. És persze minden pénz jól jött, mert semmi jövedelmünk nem volt. Akkoriban így éltünk. A romeltakarítás központja az Andrássy út 105-ben volt, itt az épület lebombázása előtt apácák laktak.

1944 nyarán egy nyilas fiútól tudtam meg, akivel együtt dolgoztunk a Vázsonyi villánál a romeltakarításon, hogy mi történik a Szent István körút 2-ben [Hírhedt nyilasház volt 1944-ben. – A szerk.], ahová bevitték azokat, akiket összeszedtek az utcán. Ilyen világ volt akkoriban, együtt dolgoztunk ezzel a nyilas fiúval. Fiatal legény volt még, nem volt szakmája, s ezért a kőművesek mellett vállalt munkát. Ő mondta, hogy a Szent István körúti házban véres a fal, aztán hozott egy arany cigarettatárcát. Kérdeztem, hogy hogyan tudsz ebből szívni? Azt mondta, nehezen.

Éjszakánként razziáztak a nyilasok. Egyszer Klárival, akivel együtt dolgoztunk a romeltakarításon, és később is együtt voltunk a munkaszolgálatban, az egyik romos épületben aludtunk. Nem kapcsolhattuk fel a villanyt, parkettadarabokat kerestünk a sötétben, olyan kellett, amiben nem volt szög, hogy a fejünk alá tudjuk tenni párna gyanánt. Az egyik sarokba feküdtünk, hogyha belövés van, és bevilágítja a helyiséget, nehogy meglássák, hogy ott alszunk. Néhány éjszakát

maradhattunk, aztán mondta a pallér, hogy nem tudnak tovább bujtatni minket, nem megy tovább a romeltakarítás, jön a front, mennünk kell. Ez 1944 szeptembere után, de még október 15. előtt történt [1944 nyarán a hadsereg nyújtott menedéket számos zsidó polgári személy számára is: a muszosok mellett sok budapesti zsidó férfi és nő dolgozott katonailag fontos létesítményekben, ill. a bombázások utáni romeltakarításnál. (A növekvő munkaerőhiány miatt már 1943-ban is voltak női muszosok, de csak 1944-ben kerültek át a Honvédelmi Munkaszervezet felügyelete alá.) Elképzelhető, hogy Fischer Magdolna is ilyen keretek között dolgozott romeltakarítási munkán még a nyilas hatalomátvétel előtt. – A szerk.].

Akkoriban egyedül éltem az Eötvös utca 32-ben. A nővérem a Kertész utcában lakott albérletben egy családnál. A munkaszolgálatra október 15-e [lásd: nyilas hatalomátvétel] után kellett bevonulnunk [1944. október 22. és 26. között mintegy 10 000 nőt mozgósítottak, munkaszolgálatos századokba szervezték és árokásásra meg védelmi munkákra vezényelték őket. Amikor november 2-án a szovjet csapatok újabb offenzívát indítottak Budapest ellen, sok századot visszavontak Budapestre védelmi munkára, majd azokat, akik az embertelen bánásmód és körülmények ellenére életben maradtak, Óbudára, az újlaki téglagyárba vitték azokkal a zsidó nőkkel együtt, akik november 2-án és 3-án kaptak különleges behívóparancsot. Innen indították őket gyalogmenetben Hegyeshalom felé, ahol átadták őket a németeknek, és a Bécset védő „Keleti falat” építették velük. (R. L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, ford. Szentmihályi Tamás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.) – A szerk.]. Együtt mentünk Jolánnal a KISOK-pályára, hogy ne szakadjunk el egymástól a munkaszolgálaton. Amikor 1944-ben bejöttek a németek, októberben, a nyilas hatalomátvétel után összeszedték a zsidó nőket 15 éves kortól 45-ig, és munkaszolgálatba vittek mindenkit. Hamar kellett elmenni, ezért a szomszédok adták össze a holminkat, az egyikünknek ruhát, másikunknak egy kis élelmet, amire szükségünk volt, de akadt olyan is, akitől hátizsákot kaptunk. A KISOK-pályán századokba osztották az embereket, én a 45. századba kerültem. Onnan gyalogoltunk a maglódi Fáy-tanyára. Kaptunk egy lapátot és egy ásót, amit végig vittünk magunkkal az úton.

Később, amikor Beregszászon voltam tizennégy évig a háború után, sokszor gondoltam arra, hogy ha a háború után itthon maradok, megkeresem Dickmann Magdát. Őt nevezték ki századparancsnoknak. Egyszer Magda barátja – aki egyébként illegalitásban volt, bujdokolt a rendőrség és a nyilasok elől – katonatisztnek öltözött, összeszedte az otthon maradt ismerősöktől a csomagokat, és két erdélyi munkaszolgálatossal elhozta a Fáy-tanyára. Sorakozót fűjtak, amikor megérkeztek. Furcsálltam, hogy sokan mosolyognak sorakozó közben, mert ugye ez nem volt szokás. Utána tudtam meg, hogy tulajdonképpen ez az egész akció csak trükk volt: a fiú tiszt egyenruhája csak a szerephez kellett, hogy átverjék az őrzőinket, és találkozzanak az ismerősökkel, hogy üzeneteket és ennivalót hozzanak. Ez a fiú nem volt partizán. Nem kellett ahhoz baloldalinak lenni, hogy valaki utálja a háborút és a kialakult állapotokat. Ismertem egy olyan zsidó ügyvédet, aki ugyanúgy gyűlölte a baloldalt, mint Hitlert. Ő mondta először, mert hallgatta a külföldi rádióadókat, hogy „Te nem tudsz semmit, gázzal ölik meg a zsidókat”. És azt is mondta, hogy „Csak az oroszok ne jöjjenek, mert az még rosszabb lenne, mint Hitler”. Ez 1944-ben volt, amikor már a szüleimet elvitték.

Maglódon sáncot és tankcsapdákat ástunk. El lehet képzelni, hogy milyenek voltak azok a tankcsapdák. A tanyán egy nagy istálló volt a szálláshelyünk, a földön végig szalmával, ahol négy sorban feküdtünk. Volt ott egy kis nő, egyszer azt mondta: „Ne sírjatok, majd elmeséljük mi még az

unokáknak, hogy amikor a nagymama katona volt...”

A munkaszolgálat alatt gyalogoltunk, sokszor akár negyven kilométert is menetelnünk kellett. Egy este olyan gyárba kerültünk, ahol mindent leszereltek, csak a vasállványok maradtak. Nem emlékszem pontosan, hogy hol volt az épület, talán Alagon. A századunkba került egy olyan asszony, aki a tizenhárom éves kislányát nem tudta kire hagyni, ezért magával hozta. Ott dugdostuk a gyereket, illetve hát annyira azért mégsem kellett bujtatni, mert kit érdekelt, hogy van ott még egy zsidó. Késő este már nagyon éhesek, fáradtak voltunk, a gyaloglás után kimerülten, összezsúfolva feküdtünk az októberi hidegben a csarnok betonján. A kövön szorosan egymás mellé bújtunk, hogy melegítsük egymást, mert már jóformán nem volt ruházatunk sem. Egyszer csak egy Erzsi nevű egykori operaénekes elkezdte énekelni a „Jiddise Mámé”-t. A csarnokban annak a visszhangja – valami csoda volt. Egyszer csak kinyílt az ajtó, és ott állt a csendőr főhadnagy, és sírt. Azt mondta: „Hogy lehet ezt nőkkel csinálni? Hogy lehet ezt?” S akkor megkérdezte: „Mi kell maguknak?” És még éjszaka teherautóval hozatott annyi élelmet, amennyit életünkben nem láttunk – kenyeret, szalonnát, marmeládét meg margarint. Mindenkinek amennyit kért, annyit adtak a csendőrök. Kérdezte, hogy kin mit tud segíteni. Mondtam, hogy én szeretnék meleg vízben megmosdani, mert borzalom volt, hogy az ember nem tudott tisztálkodni. Így kiadta az öröknek, hogy fölváltva, aki akar, az mehet lemosdani. Persze az örök előtt mosakodhattunk csak, de azt el nem lehet mondani, hogy mit jelentett nekünk. Mindenki kapott tőle egy leszerelési igazolást, hogy engedjenek vissza bennünket a lakásunkba. Még Alagon ez a csendőrtiszt megmondta: „Nézzék, én maguknak nem tudok segíteni, csak annyit mondok, hogy váltják a keretet. Innen a mi embereink elviszik magukat Budapestig – azt hiszem, a Petőfi híd [akkor: Horthy Miklós híd] állt még, ott jöttünk keresztül –, a híd után már a nyilasok veszik át a századot.” Mondta, hogy vigyázzunk, s aki tud, az szökjön, s úgy menjünk, hogy a Royalnál még ott lesznek a németek, főútvonalat ne válasszunk, csak a mellékutakon gyalogoljunk.

Alagról tehát elgyalogoltunk a fővárosig a csendőrökkel, aztán amikor a század elérkezett Petőfi hídig, ahol a nyilasok vettek volna át minket, páran megszöktünk. A Harminckettesek terénél jöttünk éjszaka, egy lélek nem volt az utcán. Bementünk a mellékutcákba, és a Hársfa utcára érkeztünk ki a Royal háta mögött. A németek akkor már pakoltak. Talán hatan lehettünk együtt, és rettenetesen meg voltunk ijedve, hogy mi lesz, ha elfognak. De nem foglalkoztak velünk, mert akkor már az oroszok Vecsésen voltak és a németek menekültek [1944. november 6. körül Vecsésen már utcai harcok voltak a szovjet csapatok és a németek között. – A szerk].

Ekkor vettük hasznát a leszerelési igazolványnak, mert elmentünk az Eötvös utca 32-be, ahol korábban laktam, s bár a házmester nyilas volt, és nem akart beengedni, végül a leszerelési papír mégis meggyőzte. A munkaszolgálat 1944. december 6-ig tartott. Ez szerepel a leszerelő nyilatkozaton is [Ezen a „leszerelő nyilatkozaton” az szerepel, hogy 1944. október 23. és november 6. között teljesített katonai szolgálatot. – A szerk.].

Aztán elmentem az eltűnt nagybácsim, Fischer Márton unokáját meglátogatni a Király utca 34-be, ahol azonban egy razzia során, az igazoltatáskor elfogtak, és elvittek a Mozsár utcai rendőrségre. Ott, amit el lehetett venni az emberektől, azt el is vették. Tizenéves nyilasok dirigáltak a rendőrkapitánynak. A rendőrkapitány és a tisztek azt mondták, hogy mindent dugjunk el, mert testi motozás is lesz. Aztán onnan átvittek a Teleki tér 10-be, egy szűróbe. Ott voltam életemben először annyira beteg, hogy csak feküdtem egy asztalon, ahol össze voltunk zsúfolva, és nem nagyon

tudtam semmiről. Nem tudom, mi volt a bajom, lázas voltam, éhes és kimerült. Emlékszem, a rendőrök korábban mondták, hogy szökjünk el, mert „magukat összeszedik, és gyalog viszik Gönyűbe, onnan meg hajóval Németországba” [A nyilasok november 6-tól nagyjából november végéig mintegy 30 ezer budapesti zsidót és 50 ezer munkaszolgálatost hajtottak a nyugati határszélre, főleg gyalog. Számos ilyen halálmenetnek az egyik éjszakai állomása Gönyű volt, ahol négy kikötött uszályon szállásolták el a zsidókat. Sokan a végkimerültségtől a Dunába estek, másokat a nyilasok löktek a vízbe. Lásd még: halálmenetek Hegyeshalomra. – A szerk.]. Aztán jobban lettem, és átvittek minket az óbudai téglagyárba.

Amíg munkaszolgálaton voltunk, egy nyíregyházi barátom, aki nem volt zsidó, postán küldött egy svájci menlevelet, egy Schutzpasst a nevemre, az Eötvös utcai címemre. A zsidótörvények után ez a fiú stróman lett egy nagy cipőgyárban. Jó ember volt, sokunknak segített. Persze ezt csak a felszabadulás után tudtam meg, amikor találkoztunk, mert megkeresett. A menlevelet akkor találtam meg, amikor leszereltem a munkaszolgálatból, és elmentem az Eötvös utca 32-be. Ezt aztán mindig magamnál hordtam, ezzel kerültem ki egy nap alatt az óbudai téglagyárból. Rágéveltük a nővérem nevét is, Jolán ezért maradhatott velem.

A téglagyárról inkább nem mondok semmit, mert borzasztó volt... A szárítóban voltunk fent nagyon sokan, kerek lyukakra emlékszem, ott végezte mindenki a dolgát... Azt mondtam, kimegyek innen, inkább öljenek meg. De innen nem kellett szökni, mert mondták, hogy akinek menlevele van, az mehet. Ez 1944 decemberében, karácsony előtt történt, már ostrom alatt volt Budapest.

Onnan vittek minket a Pozsonyi út 33/b-be, a svájci védett házba, ahonnan karácsony előtt kiraktak mindenkit, mert nyilas ház lett az is. Innen mentünk át a Pozsonyi út 20-ba, a svéd védett házba nyolcvanra. A lakásokba nem engedtek fel bennünket, az óvóhely nagyon túlzsúfolt volt. A nővéremmel aztán egy mosókonyhaszerű részben találtunk ülőhelyet, ami mellett ott volt a vécé. Ez talán éppen karácsony este történt. Egy éjszakát ott töltöttünk ülve, nem volt ennivalónk, és nem is kaptunk semmit. Reggel nem tudtam fölállni, annyira átfáztam, a lábaim teljesen megmerevedtek. Aztán úgy döntöttem, inkább kimegyek az utcára, lőjenek le, mert ezt így nem lehet csinálni. Az ottani légóparancsnok mondta, hogy a Hollán utcából elvitték a zsidókat, és ott vannak üres házak. A Hollán utca 47 vagy 49-ről beszélt. Azt mondta: „Menjen oda, van ott egy zsidó szervezet a Csanády utca sarkán. Azok tudnak segíteni, és oda el lehet vinni a nyolcvan embert. Azokban a házakban még van villany, meg mást is találnak.” Akkor ugyan már kijárási tilalom volt az ostrom miatt, de elmentem, hiszen mi veszíteni valóm volt? A Csanády utcában mondták, hogy mivel bizonyítja, hogy maga zsidó? Mert ugye mindenki menti magát, ahogy tudja. Hát mondom: nézze, én nem tudom mivel igazolni magam, mert nyíregyházi vagyok. Azt mondja az egyik ember, ismer maga Nyíregyházán egy Friedman fiút? Azt mondom: apróka? Mert hát korombeli volt, akit ismertem. „Ja, akkor jó” – ezt válaszolták. Ez volt a bizonyítványom arra, hogy zsidó vagyok. Ők csak címet tudtak adni, de a nyilasok nyílt parancsára volt szükség ahhoz, hogy beengedjenek minket a házakba. Ezért elmentem a Pozsonyi út 33/b-be – ami akkor már nyilas ház volt. Mondtam, hogy nyolcvan zsidó van az utcán, el kell őket helyezni, mert akkor már ostrom volt Budapesten. Kaptam egy sánta nyilas kíséret, aki elkísért minket a Hollán utcai házhoz. A házmeister viszont nem engedett be bennünket, és még egy pecsétet kért a nyílt parancsra, ezért újra visszamentem, és kértem a pecsétet. Végül aztán a Hollán utcában meghúzódtunk jó pár napig. De egyik reggel csengettek, és jött egy rendőr, hogy ki kell üríteni a házat, mert a Dunától néhány száz méterre nem lehetnek zsidók. Így kerültünk az Akácfa utcai gettóba. A Klauzál téri

csarnoknál nagy volt a bombázás, nem tudtunk odamenni, annyira elborították a romok az utcákat. Veszélyes is volt, állandóak voltak a belövések. Egy tizennyolc éves barátnőm lakott ott. Egyszer fölment az emeletre vízért, és egy belövésnél ottmaradt.

A gettóból a nővérem régi főnökasszonyához szöktünk ki, akinek a Haris közben volt a Stílus Ruhaszalonja. Jolán az 1940-es évek elején dolgozott ott. A tulajdonos azt mondta, hogy este ötkor menjünk vissza záráskor. Volt egy függönnyel elkerített próbafülke, ott letették a kutya párnáját, és így aludhattunk. Mondták, hogy vigyázzunk, hogy a 'vizet' ki ne engedjük, vissza kell tartani mindent, mert alattunk van a légópince, és éjszaka ott húzódnak meg az emberek. Hát ez egy úrinő volt, aranyos asszony, ő amúgy sose nyitotta a szalont, de amíg mi ott voltunk, mindig ő jött nyitni. Szóval néhány napig ott lehettünk. Küldött estére bablevest, soha nem felejttem el, olyan finomat életemben nem ettem. Mondta, hogy valahol el kell helyezni engem és a nővéremet is, de ez nem jött be. Adott egy címet, ahová mint erdélyi menekült kellett elmennem. Azt mondta: „Magda, idehallgass, eredj, rajtad nem látszik, hogy zsidó vagy. Van egy hirdetés, hogy háztartási alkalmazottat keresnek, oda menj el.” A Fehérvári útra küldött. Egy szoba-hallos lakásban feküdt egy nyilas ember az ágyában... hát ugye a háztartási alkalmazott sem annak kellett volna csupán. Miközben beszéltünk, csengettek, és azt mondja, „nyisson ajtót”. Kérdezte, hogy hova való vagyok, mondtam, nyíregyházi. Akkor már Nyíregyháza megszállás alatt volt. Közben ajtót nyitottam, bejött egy asszony, a nyilas végigméri, azt mondja neki: „Már be van töltve az állás.” A nő kimegy, azt mondja nekem [a férfi, aki az állást meghirdette]: „Csak nem veszek ide egy zsidót?” Szóval engem meg felvett. Persze nem mentem hozzá dolgozni, de olyan hülye tisztességes voltam, mert minket nagyon nagy tisztességre neveltek mindig, hogy küldtem neki egy lapot, amin megírtam, hogy ne várjon, mert nem tudok menni. Még arra is képes voltam, hogy lemondjam az állást egy ilyen embernél.

A Haris közből azért kellett eljönnünk aztán, mert a szomszédos üzletben is bujkált valaki, s egy apáca odavitte a németeket. Így mivel nem volt más kiút, visszamentünk a gettóba. A gettóban olyan sok volt a halott, hogy a hullákat nem tudták elhelyezni. A pincének az egyik részében felhalmozták a testeket. A Dob utca és a Klauzál tér sarkán volt egy patika, ami ki volt ürítve, kilőve ablaka-ajtaja... ott láttam először úgy felfelé a hullákat, mint a farakás. Tele volt a helyiség halottakkal: százzal, ezerrel, férfiak, nők egymásra rakva. Borzalmas volt... Aztán 1945. január 18-án felszabadultunk. A templomnál volt a kerítés, odament mindenki. Azt mondtam, ha látok egy orosz katonát, az elsőt azt megcsókolom. Hát az első katona egy kormos képű kis ember volt.

Felszabadultunk ugyan, de nem volt hova mennünk. A korábbi albérletemet, az Eötvös utca 32-t, bombatalálat érte. A Keleti Károly utcában lakott egy házaspár, nagyon jómódú zsidó család volt. Amikor el kellett hagyniuk a Keleti Károly utcai lakásukat, mert az nem volt zsidó ház, az Eötvös utca 29-be, egy hatszobás lakásba költöztek. Mi velük a Pozsonyi út 33/b-ben, a védett házban ismerkedtünk meg. Együtt mentünk át a Pozsonyi út 20-ba is, aztán a Hollán utcába. Velük volt a béna anyjuk is, a nővéremmel istápoltuk őket. Együtt kerültünk a gettóba is. [A háború után visszakerültek az Eötvös utcai lakásba.] Először nem akartak befogadni minket ide, de aztán rájöttek, hogy fiatalok vagyunk, és tudunk rajtuk segíteni, mert cselédként használhatnak minket. A cselédszobában laktunk a nővéremmel. Fűteni csak úgy lehetett, hogy a romokhoz jártunk fahulladékot gyűjteni. Egyszer jött velünk a szállásadónk, látott ott egy orosz katonát, a hóna alatt kenyérrel. Azt mondja: „Magda, menj oda, és mondja neki, hogy hleb” [orosz: kenyér]. Odamentem a katonához, mondtam, hogy 'hleb'. Akkor mutatja, hogy gyere, szpaty [orosz:

feküdni, aludni], és akkor kapod a kenyeret. Visszamegyek, és mondom a szállásadónknak, hogy mit mondott a katona. Föl volt háborodva, hogy „Milyen ügyetlen maga, Magda!”. Kérdeztem tőle, hogy miért nem a feleségét küldi.

Jolán nővérem nagyon szépen tudott varrni fehéreneműt és férfiingeket is. A lakás melletti folyosón voltak erdélyi menekültek, akik kirabolták az üzleteket, és tele voltak ruhaanyaggal, no meg persze mással is. Nekik varrt Jolán ingeket egy kölcsönvarrógépen, amit Sz.-ék a szomszédoktól kértek kölcsön. A nővérem gyorsan varrta az ingeket, és ezért naponta egy tányér főtt tésztát kapott az erdélyiektől. Az egész napi munkájáért egy tál tésztát, amiből persze jutott Sz.-éknek is, mert öt részre osztottuk az ételt.

A szállásadónk felesége, Vilma vissza akart menni a Pannónia utcába, ahol rokonoknál vagy ismerősöknél holmikat hagyott. Mondta, hogy „menjen vele a Magda” – azaz én. Akkoriban nem lehetett egyedül menni, Buda még nem esett el, mindenhol lőttek, katonák jártak. Hát a Magda olyan hülye volt, hogy elment vele. Jött is három tökrészeg orosz katona, és elkezdtek lökdösni az utcán. A szállásadónk felesége ettől megijedt, megfordult és hazaszaladt, aztán otthon elmondta, hogy elfogtak az oroszok.

Az oroszok mongol képűek voltak, mocskosak, lőporosak. Elhurcoltak a barikádig, ami talán a Margit híd pesti hídfőjénél volt. Két katona lemaradt, és az egyik csak lökdösött, hogy várjál, és közben mondta, hogy a német már 'kaput'. A Pozsonyi út elején kis üzletek álltak, Budán lőni kezdtek, akkor az orosz bedobott az egyik boltba, odaállt elé, és onnan lőtt vissza. Frászban voltam, hogy mit akar. A barikádot megkerülve elmentünk oda, ahol most a 2-es villamos végállomása van, akkor Személynök utcának hívták [Ma Balassi Bálint u. – A szerk.]. Volt ott egy lépcső, azon kellett lemenni a főhadiszállásukba. Ott a lépcsőn azt mondja, mutogatja: „Állj meg itt, mindjárt jövök”. Míg lement, vettem a nyúlcipőt, és onnan a szállásunkig szaladtam. Alig bírtam fölmenni az emeletre. Persze a házmester utánam jött, és mondta, hogy takarítani kéne a földszinten, ahol oroszok vannak, de ha „kedves vagyok” vele, akkor nem kell takarítanom, és még kenyeret is kapok. Mondtam neki, hogy menjen a fenébe. Ezt az embert Vargának hívták. Aztán mégis le kellett mennem takarítani, mert azt mondta, ha nem megyek, felküldi az orosz katonákat. A fürdőkádtól kezdve minden szeméttel, trágyával, hányással volt tele. Nem bírtam a látványt, úgyhogy felmentem a lakásba. Mivel nem tettem a házmester kedvére, este utánam küldött oroszokat. De akkorra már elbujtattak a nővérem és a szállásadóink, nehogy elvigyenek magukkal a katonák. Ezek után a barátnőm testvérével, Évával, egy hátizsákkal az első vonatra felszálltunk, és a vagon tetején indultunk Nyíregyházára. Ez február elején történhetett. Először csak Szolnokig mentünk, ott leszálltunk. De akkor már óvatos voltam, magamra vettem egy sötét kabátot, a homlokom be volt takarva, és még egy kendőt is a fejemre raktam. Úgy néztem ki, mint egy öreg banya. Valahová bementünk, ahol egy idős asszony fogadott minket, örült, hogy egyáltalán jött Pestről valaki, és hírt hozott. Utánunk bejött egy orosz ezredes, de a néni ismerte, és tudta, hogy rendes ember. Először azt mondta ez a katona nekem, hogy 'bábuska', aztán persze észrevette, hogy mégsem vagyok 'bábuska', hanem egy fiatal lány..

Szolnok után indultunk tovább, először Debrecenbe, majd Nyíregyházára. Nyíregyházán senkit nem találtam. Akkor még a bátyáim sem jöttek haza, és semmit nem lehetett tudni róluk. Hat napig tartott Pestről Nyíregyházáig az út a vonat tetején. Hazaérve azonnal a szomszédba mentem. Persze nem vártak, nem tudták, hogy jövök. Az anyám monogramos törülközői, a törülközők ott

lógat felakasztva a konyhában, az edényeink, amiket húsvétra használtunk, mert akkor mindig más porcelánból ettünk [lásd: Pészah], a húsvéti boroskancsónk, egy jellegzetes rózsaszín, cseh gyártmányú kancsó is ott állt az asztalon. Nem mondtak semmit, de úgyse kértem volna vissza. Átmentem a házunkhoz, az üres volt, az oroszok fürdőnek és fertőtlenítőnek használták, a padló fölszedve, a vizet ott vezették le, csövek és lyukak a falakon mindenütt. A kert és az udvar feltúrva, de azt nem az oroszok ásták fel. Persze mindenki a másikra mutogatott. Az egyik szomszéd azt mondta, hogy a bátyámnak a ruhái meg a kabátjai ott vannak a másik szomszédban – azok szemben laktak. A szembe szomszéd azt mondta, hogy azoknál van minden, akik hozzájuk küldtek. Ezek után inkább úgy gondoltam, nem érdekel, hogy mi van. Akkor még nem volt otthon senkim, egyik testvérem sem. Otthonom sem volt, semmim se volt... szép élet.

Néhány nap múlva visszajöttem Budapestre, mert Nyíregyházán nem volt maradásom. Budapesten várt legalább a nővérem, Jolán. Nyíregyházán a visszatért munkaszolgálatosok segítettek, meg a pesti szállásadóink adtak pénzt, hogy vásároljak, amit tudok. Akkor negyvennégy kiló voltam. Vissza Pestre magammal hoztam negyven kiló súlyt a hátamon meg a kezemben. Lisztet, kenyeret, zsírt. A vonat azonban csak Kőbánya alsóig jött, onnan gyalogolnom kellett, mert két kiló lisztet kértek azért, hogy behozzák a csomagomat. Két kiló liszt... az akkor nagyon sokat ért. Nem tudom, mennyi ideig jöhettek gyalog. Amikor a házba értem, a lépcsőn már nem tudtam felmenni, vártam, hátha jön egy ismerős, akivel fölúzenhetek, hogy jöjjenek le értem az emeletről, mert nem tudok továbbmenni. Persze a szállásadóink egyáltalán nem voltak meghatva, hogy mennyi mindent hoztam, amikor hazaértem.

De egy idő után nem találtam a helyemet Pesten sem, úgyhogy hamarosan bejelentettem, hogy nem maradok, megint visszautaztam Nyíregyházára. S hogy milyen tisztességesen neveltek minket, szinte hülyén tisztességesek voltunk mindannyian. A szállásadóink le akartak utazni vidékre, hogy „egy kicsit föl hizlalják magukat”. Mellettünk egy postásnak az özvegye lakott, ő mondta, hogy szívesen ellátná az egész családot. Ezért a nővérem elintézte, hogy lejöhessenek, és még ott is körülugrálta őket.

A felszabadulás után maradtunk Jolánnal Nyíregyházán, a Léni néniék lakásán, ami olyan állapotban volt, hogy be lehetett költözni. Persze a bútort elvitték, csak a falak álltak, de a nyíregyházi Zsidó Tanácsban összegyűjtötték az elhagyott bútordarabokat, s onnan kaptunk néhányat. Volt egy férfi, aki hazajött a munkaszolgálatból, és fölkarolt minket; megtalálta a nagynéném meg az unokanővérem néhány holmiját, és ezeket vissza is kaptunk. Ágyunk ugyan lett, de úgy aludtunk, hogy nem volt ágybetétünk, ezért seprűnyelet tettünk támasztéknak, rá egy tömött szalmazsákot, és erre feküdtünk. Mivel egy ágyban aludtunk a nővéremmel, mindig attól féltünk, hogy az egyikünk megfordul, mert akkor mindketten leestünk volna. Hát így kezdtük újra az életünket.

Nyíregyházán vártuk haza a bátyámat, mert közben hír jött, hogy az idősebbik fivérem él, és útban van hazafelé. Vártuk, s aztán meg is érkezett mindkét bátyám, majd 1945 márciusában visszajött a későbbi férjem, Sándor is.

Sándorral 1942-ben ismerkedtem meg, az egy külön regény. Először anyám testvérénél, Léni nagynénémnél találkoztunk, mert Sándor húga Rezsínél, Léni néni lányánál tanult varrni, akinek akkoriban már volt egy saját varrodája. Látogatóban voltam otthon, Pestről utaztam haza, és szombat délután átmentem beszélgetni Léni néniékhez. Sándor meg éppen akkor a húgánál volt

látogatóban. Nagyon stramm, jóképű fiú volt, egy szót nem szólt hozzám, csak nézett, le nem vette a szemét rólam. Ez volt szombaton, aztán vasárnap apámtól levélben megkérte a kezemet. Apám azt mondta nekem: mit szélhámoskodsz, fiam? Hiába mondtam, hogy apuka, vannak tanúim, hogy egy szót nem szóltam. Aztán egyedül visszajöttem Pestre, mert csak átmenetileg voltam otthon. Sándor Nyíregyházán maradt, a húgával egy nagybátyjánál laktak. Ezután apámhoz járt udvarolni, nekem meg leveleket írt. De aztán be kellett vonulnia Szászrégenbe munkaszolgálatra, ahonnan egyszer egy nap szabadságot kapott, hogy hazamenjen Kárpátaljára, Nagyberegre [Nagybereg – 1910-ben nagyközség 2100 lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került, Kárpátalja elfoglalásával átmenetileg ismét Magyarországhoz (1939–1945), majd 1945–1991 között a Szovjetunióhoz tartozott, végül Ukrajna függetlenné válása óta az Ukrán Köztársasághoz tartozik. – A szerk.]. Akkor szedték össze a szüleivel és testvéreivel együtt, s vitték az egész családot Auschwitzba.

Amikor visszajött 1945-ben, összeházasodtunk, de hát az sem volt olyan egyszerű, mert nem tudtunk megesküdni Nyíregyházán, Sándornak ugyanis nem voltak papírai. Aztán jött a hír Nagyberegről, hogy ott három nap alatt összeadnak bennünket, mert az ottani jegyző az osztálytársa volt. Így esküdtünk össze polgári szertartás szerint Nagyberegen. De itthon, Nyíregyházán zsidó rabbi adott össze minket [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Azért volt egyházi esküvőnk is, mert Joli akarta, én nem. Nem volt akkoriban egy rendes rabbi, mindenkit elvittek, de aztán mégis találtak egy fiatal papot. Hát 1945 augusztusában nem volt itthon még senki. Másrészt az után a világégés után, hogy kiirtották a családomat, nem tartottam értelmét az egyházi esküvőnek.

A férjemet Pálmai Sándornak hívták, ez magyarosított név Goldmanról, de maradjunk a Pálmainál. Borsován született 1922-ben. Ez ma Kárpátalja, akkor Csehszlovákiához tartozott [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] [Nagyborzsova – kisközség volt Bereg vm.-ben, 1910-ben nem egészen 800 főnyi lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került mint Borsova, Kárpátalja elfoglalásával átmenetileg ismét Magyarországhoz (1939–1945), majd 1945–1991 között a Szovjetunióhoz tartozott, végül Ukrajna függetlenné válása óta az Ukrán Köztársasághoz tartozik. – A szerk.]. Ismeri azt a Kohn bácsis viccet, hogy Kohn bácsi írja az életrajzát: születtem az Osztrák-Magyar Monarchiában, éltem Csehszlovákiában, dolgoztam Magyarországon, és nyugdíjba mentem a Szovjetunióban. Azt mondják neki: Kohn bácsi, hogy maga mennyi helyen járt! Azt mondja erre: Én, drágám? Ki sem mozdultam Munkácsról.

Sándor 1945 februárjában vagy márciusában Gleiwitzben szabadult. Egy vagongyárban dolgozott, ahol megtanult hegeszteni. Fémgyűrűket hegesztett feketén a német munkásoknak, ezért kapott élelmet, amit az élete kockáztatásával elvitt az apjának, mert egy lágerben voltak, de külön munkahelyen dolgoztak.

A férjemnek természetesen magyar az anyanyelve, de beszélt csehül, ukránul, oroszul, németül. Négy polgárit végzett, szabó volt. Budapesten, 1995-ben halt meg. Négyen voltak testvérek, két fiú és két lány. Az anyjuk és a lányok nem jöttek haza Auschwitzból, őket ezért nem ismertem, a fivére Amerikában él. Egyébként nem volt vallásos család.

A sors iróniájából éltünk tizennégy évig a Szovjetunióban. A férjemék szomszédja Nagyberegen kapott egy levelet, hogy a lánytestvére útban van hazafelé Bergen-Belsenből, emiatt 1945. augusztus 30-án átmentünk Nagyberegre Budapestről. De miközben várakoztunk, a határt

lezárták, és Nagybereget a Szovjetunióhoz csatolták. Mert 1945 nyarán Csehszlovákia és a Szovjetunió között született egy olyan egyezmény, hogy a régi Csehszlovákia egy részét átadják a szovjeteknek [lásd: szovjet-csehszlovák egyezmény]. Aki ott volt korábban csehszlovák állampolgár, az automatikusan szovjet állampolgár lett. Ugyan felvehettem volna akkor rögtön a szovjet állampolgárságot, de nem akartam, mert haza akartam jönni Magyarországra. Végül is így lettem hontalan, a férjem meg szovjet állampolgár, mert ő ott született Csehszlovákiában, tehát automatikusan megkapta az új állampolgárságot. De erről az egésztől akkor, Nagyberegen semmit sem tudtunk, csak később derült ki minden. A férjem és a családja megkapta az orosz állampolgárságot, mert ők előtte nem magyar, hanem csehszlovák állampolgárok voltak. Én pedig hontalan lettem.

Amikor 1939-ben megjelent az új zsidótörvény [A második zsidótörvény 1939. május 5-én lépett életbe. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.], akkor az apám minden gyerekének csináltatott egy állampolgársági bizonyítványt [lásd: honosság igazolása]. S mikor 1945-ben lezárták a határt, ezt az okmányt elküldtem a moszkvai magyar követségre, hogy útlevelet kérjek. Abban az időben Szekfű Gyula volt a nagykövet [Szekfű Gyula (1883–1955) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja, a II. világháború után Magyarország első moszkvai követe, majd nagykövete. 1953-tól országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. – A szerk.]. Postafordultával meg is küldték az útlevelemet a követségről, a szovjet hatóságok azonban bevonták. Nem volt állampolgárságot igazoló papírom, nem volt útlevelem – így lettem hontalan, és ha hontalan az ember, akkor szinte állandóan rendőri felügyelet alatt van, ellenőrzik, három hónaponként meg kell újítania az ideiglenes papírjait. Senki nem kérdezte, hogy van-e rá pénzem vagy sem, mert hát ez persze pénzbe került. Rendőri engedély nélkül nem hagyhattam el Beregszász területét, rendőri engedélyt viszont nem adtak... Akkor még fogalmam sem volt, de lassan rájöttem, hogy Kárpátalja a senki földje, ahonnan, aki tudott, már korábban elmenekült.

Mivel sokat éhezünk a háború alatt, kaptam egy betegséget a vitaminhiány miatt. Túhegynyi sebek jelentek meg a legkülönbözőbb helyeken a lábamon, a talpamon. De csak Beregszászon jutottam el vele orvoshoz, aki akkor jött haza Auschwitzból. Nagyon rendes ember volt. Ugye pénz az nem volt, az apósom csépett, neki volt lisztje, hát vittünk egy kiló lisztet honoráriumként, ami nagy szó volt akkoriban. De ott az is probléma volt, hogy hogyan jutunk el az orvoshoz. Mondja a férjem, hát szekérrel. Na, de kinek van szekere? Az egyik helyről kölcsönkért egy szekeret, a másik helyről lovat, bakot a harmadikról, megmutatták, hogyan kell vezetni, s így mentünk el az orvoshoz. Az orvos azt mondta, hogy vitaminhiányom van a nélkülözés miatt.

Mivel Nagyberegen nem volt munkahely, mondtam a férjemnek, hogy nem maradok a faluban, semmi keresnivalóm nincs ott. 1946-ban költöztünk Beregszászba, ott éltünk utána. S aztán az apósom is eladta a házát, és vett Beregszászon egyet, s mikor lehetett menni, kiutazott a másik fiához Amerikába, és ott halt meg az 1970-es években.

Sokszor mentem a szovjet hatóságokhoz, hogy vízumot kérjek. Mivel a határzónához közel éltünk, mindig keresztül kellett mennem Csapon, ezért örökké megbüntettek – mert nem volt útlevelem, de az kit érdekelt. Az ember már a háború alatt is hozzászokott ahhoz, hogy kijátssza a hatóságokat. Az útlevelemet nem kaptam meg. Később azt mondták, hogy vegyem fel a szovjet állampolgárságot, akkor hazajöhetek Magyarországra. Hát fölvettem a szovjet állampolgárságot. 1955 decemberében egy hónapra hazautazhattam a fivéremhez. 1956 januárjában mentem vissza

Beregszászra. Ezalatt tizenöt kilót fogytam, mert tudtam, hogy hiába, de vissza kell mennem a Szovjetunióba. Rettenetes lelkiállapotban voltam.

Eleinte Beregszászban sem találtam munkát, mert nem tudtam oroszul. Aztán megtanultam gépírni is, és bekerültem egy geológus társasághoz adminisztratív munkára, és ott dolgoztam egy darabig, ameddig tovább nem ment a társaság kutatni a hegyekbe. Aztán bekerültem a ruhagyárba. Mivel a Szovjetunióban önállóan nem lehetett dolgozni, de valahol mégiscsak kellett, hát a végén a férjem is ebbe a ruhagyárba került mint minőségellenőr (meós). De volt, hogy különböző szövetkezetekben varrt – mikor hogy adódott.

Amíg Kárpátalján éltem, nem kerültem közeli kapcsolatba a munkatársaimmal. Egy kicsit kívülálló maradtam. Talán azért is, mert koravén voltam mindig, és mások voltak a problémáim. És olyan honvágyam volt, amit elmondani nem lehet. Az ember megy az utcán, megcsapja egy illat, a belső mozin leperreg a családi ház képe, a kert illata, az emlékképek a szülőkről, testvérekről... S akkor azt hiszed, hogy a belső részed kettéválik, olyan erős a fájdalom, mintha a szív meghasadna, s akkor megtanul az ember könnyek nélkül, hangtalanul sírni.

Miután elvégeztem a négy polgárit, szakmát tanultam, és csak később, a háború után, Beregszászban érettségiztem le, aztán később Budapesten a könyvtár szakot végeztem el. Kárpátalján varrónőként kezdtem dolgozni, aztán könyvtáros és klubvezető is voltam. Akkor már megtanultam annyira oroszul, hogy kisebb színdarabokat fordítottam magyarra, ezeket előadtuk, és vidéken is bemutattuk. De minthogy hontalan voltam, nem volt állampolgárságom, párttag sem voltam. Egyszer a személyzetis, egy katonatiszt, aki régen börtönparancsnok volt, kikopogott az irodája ablakán, hogy „Gyere be, írd alá a könyvet, a »prikáz«-t, el vagy bocsátva. Az utódod egy komzomolista lesz, és azt be kell tanítanod”. Nem volt mit veszítenem, azt válaszoltam: „Nem a börtönben vagyunk!” A lényeg az, hogy hiába próbálkoztam mindennel, át kellett adnom a munkámat. A személyzetis azt mondta, hogy vagy átadom a munkát, vagy börtönbe kerülök. Ilyen egyszerűen. Kérdeztem, hogy mit követtem el, mire a főkönyvelő behívott, és azt mondta: „Idehallgass, Magda, én neked jót akarok. Próbáld átadni ezt a dolgot, mert ha nem, tényleg börtönbe kerülsz.” Akkor tanultam meg, hogy mi a különbség a szék és a hokedli között. Mert ezért kerültem volna börtönbe. Amikor a dolgozók lejöttek a klubba megnézni az előadást, akkor lehozták a karosszékek helyett a hokedliket a szalag mellől, mert arra föl tudtak állni, hogy jobban lássák a színpadot a klubban. Így cseréltek ki sok hokedlit székekre. Na, de az ottmaradt a gyár területén, össze-vissza mindenhol. Azt mondta a főkönyvelő, hogy átvettél ennyi széket, de a leltárrodban kevesebb van az eredetinel, a többi hokedli. A kettő között árban nagy a különbség, s ez mind hiányként jelentkezik, amiért téged börtönbe lehet zárni... Ez csak egy finom árnyalata az ottani állapotoknak.

A lányom 1947-ben született. A Szovjetunióban a nemzetiséget beírták a születési anyakönyvi kivonatba. Az volt beírva, hogy 'jivréj' [orosz: zsidó]. Ez azt jelenti, hogy zsidó nemzetiségű. Nem neveltem a vallás szerint, de tudta, hogy zsidó. Az ünnepeket ott nem tarthattuk, bár voltak, akik elmentek templomba, de nagyon kevesen. A hitközséggel nem volt kapcsolatunk, nem volt ott hitélet. Néha ünnepekkor a templomba járás, de én akkor se mentem, nem volt kivel együtt menni. Őszintén megmondom, 1944 után haragban voltam az Istennel. Azt mondtam, milyen Isten az, aki kipusztítja a családomat.

Hogy mi történt a rokonokkal, azt nem kellett elmesélni a lányomnak, mert Beregszászban mindenkinek egyforma volt a sorsa. Ott volt az a barátnőm, akit tizennégy éves korában vittek el, tizenöt évesen került haza, tizenhat éves korában férjhez adták, mert senkije nem volt. Aztán született a gyereke, egy évvel idősebb, mint a lányom, tehát együtt nevelkedtek. A fiú orosz iskolába járt. Elkezdtek zsidózni a gyerekek, erre egyet megpofozott közülük, s utána azt mondta, „Eredj az igazgatóhoz, és mondd meg, hogy megvertelek, de azt is mondd meg, hogy miért”. Ilyen világ volt ott.

A bátyám, Jenő meglátogatott bennünket Beregszászon, mert kapott beutazási engedélyt. Az első között volt, aki a Szovjetunióba merészkedett, illetve jöhetett. Korábban nagy demokrata volt, és látta, hogy nálunk még sorban állnak kenyérért meg cukorért, és azt mondja – hangosan –, „Nem tudom elképzelni, hogy egy olyan államban, amelyik győzelmet aratott a németek felett, az embereknek miért kell sorban állniuk a kenyérért”. Könnyörgtem neki, hogy hallgass, mert itt háromféle ember van: a volt, a van és a lesz. Kérdezte, hogy mit jelent az. Mondom volt a börtönben, van a börtönben, és lesz a börtönben. Erre azt válaszolta: ne beszélj marhaságokat!

Egyszer elment a fodrászhoz, és kezdett beszélgetni a borbélyal. Kérdi: „Mondja, mit keres maga egy hónapban?” Azt válaszolja az ember, hogy háromszáz rubelt. „És mibe kerül egy kiló kenyér?” – kérdi a bátyám. „Három rubel.” „És mibe kerül egy liter tej?” „Három rubel.” „És mennyi a lakbér?” „Száz rubel.” „És miből él?” Azt mondja erre a férfi, ne kérdezze – ki mint tud. Aztán mondtam neki: „Te, ne mondj ilyeneket, mert bajba kerülök miattad.”

Ha a Szovjetunióba megérkezett egy külföldi, annak a rendőrségen jelentkeznie kellett. Elvittem Jenőt jelentkezni. Hogy micsoda képmutatók voltak a rendőrök! Azt mondták nekem: minek hozta ide a vendéget, maga is elintézhette volna ezt a bejelentést. Persze egy szó sem volt igaz ebből.

Később elmentünk kirándulni a bátyámmal egy teherautó platóján, és fölmentünk a hegyekbe, Körösmező környékére. Gyönyörű hely volt akkoriban is, de külföldieket nem engedtek arrafelé. Mesélték, hogy egy szegény ember hazajött a börtönből – úgy mondták, a „tyurmából”. És hát, szegény, beleugrott a tóba, hogy egyet ússzon és ottmaradt. Mondta a bátyám: egy börtönviselt ember, aki tizenöt évet eltöltött a zárában, az biztos, hogy valami főbenjáró bűnt követett el. Mégis sajnálják a helybeliek?! Nem értette, hogy mire van az együttérzés. Akkor mondtam neki megint „a volt, van és lesz”-t, amit nem tudott fölfogni, egyszerűen nem hitte el. Otthon azt gondolták, hogy csak én élek olyan nehezen, de mikor Jenő nálam volt, látta, hogy mások is küszködnek. A fivéreim sokat segítettek, forintkijárlást tettek. Forintot adtak valakinek, akinek a fia Budapesten tanult diákként, ott meg bennünket segített a család. Ezért is gondolom azt, hogy az orosz embereknek lelke van. Több segítséget kaptam a nehéz helyzetemben az egyszerű orosz emberektől, mint a saját fajtámtól. Nekem ez a tapasztalatom.

A fizetésből, abból a háromszáz rubelből nem lehetett megélni, ezért mindenki csinált valamit. A férjem is vállalt otthoni munkát. De sajnos voltak olyan emberek, akiknek megvarrta az öltönyt, és amikor fizetni kellett volna, azt mondták, „örülj, hogy nem jelentlek fel”. Mert külön ipart kellett volna váltani az otthoni munkához, de hát kérem, kétórás iparral mit lehet csinálni?!

Egyszer, míg a férjem dolgozott a lányomat kocsiban tologattam a ház előtt, mert kiküldték a fináncokat, akik jöttek ellenőrizni, hogy nem csinál-e fekete munkát. Mert ettől féltek, de a spekulánsoktól nem. Kint sétálok, a férjem meg bent dolgozik, jön a finánc, hát nem akarom, hogy

lebukjon. Mondom a fiácnak, legyen már olyan szíves, vigyázzon a gyerekekre addig, míg hozok ki neki egy kis teát. És otthagytam őt a lányommal, és szóltam Sándornak, hogy pakoljál, mert jön ez az ember. Szóval ilyen jelenetek vannak előttem... Később nevetve mesélte a barátainknak, hogy egy fiáncra bízta a lányomat addig, míg ő elpakolt.

Beregszászban volt egy bútorgyár. A kazán meghibásodott, és meg kellett volna hegeszteni, de nem volt senki, aki vállalja a munkát, mert be kellett mászni a kazánba. A férjem akkoriban nem volt kövér, megnézte a helyet és elvállalta. Fizetni azonban nem tudtak, csak természetben, vagyis hulladék fával. A hegesztésért annyi fát kaptunk, hogy egész télen megvolt a tüzelőnk. Mi nem voltunk elkeseredve, mert mindig akadt ilyen barterkereskedelem.

Működött ott egy tejgyár is, isteni volt a vaj, a tejföl, túró, nem tudom, milyen technikával csinálták. Kellott az egyik vezetőnek valamit varrni. Hát pénze nem volt neki sem. Mit hozott? Egy kiló vajat. De hogyan? Úgy, hogy felvett egy nagy begyes inget, és abba tette bele a vajat. A kezében semmi nem volt, ezért úgy látták, hogy nincs nála semmi. Valaki ezt csinálta, valaki azt, ki mit tudott.

A szegénység, mint minden, relatív. Soha az életemben annyi liszt, zsír, cukor nem volt, mint akkor, mert azért mindent lehetett kapni, csak minden korrupt volt. Az egész rendszer volt korrupt. A malomban úgy állapították meg a normát és a búza őrlése során keletkező anyagvesztést, hogy a tényleges veszteség valójában mindig jóval kevesebb volt, viszont így a lisztet zsákszámba szépen elemelték azok, akik közel voltak a tűzhöz, és eladták az ismerősöknek vagy a boltosoknak, és mi így kaptuk feketén.

Kárpátalján soha tíz kiló lisztnél kevesebb nem volt otthon, zsír legalább öt-hat kiló volt mindig, és a cukorral ugyanez. Éhezni nem éhezünk, azt túlzás lenne mondani. Mindenki a kikapukat kereste. Ment akkoriban egy vicc, hogy Hruscsovot megkérdezik, miből él, mert ugye a fizetésből nem lehetett megélni. Azt mondja: nappal dolgozz, éjjel ne aludj. Hát ez volt a válasz. Mindenkinek volt valami mellékkeresete. De a kereskedők éltek a legjobban a feketekereskedelem miatt. Például az árucikkek: akár gyerekcipőt, akár férficipőt adtak, bármit, sorban álltak az emberek, ha kellett, ha nem, mert azt felárral rögtön tovább tudták adni. Ezért sem tudtam megérteni az 56-os történeteket, mert amikor hazajöttem 1955-ben, láttam, hogy milyen árubőség van. Kárpátalján nehezen éltünk, az ottani eszemmel érthetetlen volt, hogy mit hőzöngének itt az emberek, mikor olyan kis dolgokért, egy viccért, egy Sztálin-viccért huszonöt évet adtak a Szovjetunióban.

Aztán 1956 októbere után a két állam között született egy egyezmény a családegyesítésről, így 1959-ben hazaköltözhattünk a lányommal, akkor már mint magyar állampolgár érkeztem haza, Nyíregyházára a két bátyámhoz. Az is remek dolog volt, a hazaút, mert nem akartak átengedni a magyar határőrök, mert a lányomnak nem volt magyar állampolgársága, csak egy születési bizonyítványa, hogy zsidó, és hogy Beregszászon született. Az útlevelemben úgy volt beírva: plusz egy fő. Ezért nem akarták a határnál beengedni. Azt mondták, hogy a lányom nem magyar, ezért visszaküldik. A férjem viszont azért nem jöhetett velünk, mert ő meg szovjet állampolgár volt.

Abban az időben Biszku Béla volt a belügyminiszter [Biszku Béla (1921) – lakatossegéd, pártfunkcionárius, belügyminiszter, KB-titkár. 1957. február 28-án nevezték ki belügyminiszternek. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás fő felelőse. 1962-től a KB adminisztratív titkáráként az összes fegyveres testület és az igazságszolgáltatás felügyelője. 1978-ban Kádár ellen folytatott

intrikái miatt minden tisztségéből fölmentették, a SZOT számvizsgáló bizottságának elnökeként ment nyugdíjba. – A szerk.]. Tudtam, hogy van neki valami rokona kint, egy Beregszász környéki településen, egy hároméves fiú, aki azt mondogatta mindig, hogyha nagy lesz, belügyminiszter akar lenni. Szóval a határon szemétkedtek az örök. Előtte két napig vesztegeltünk a külső vágányokon, kitolták a vonatunkat. A két határ között a síneken álltunk, a gyerekek feldagadt a lába, augusztusi hőség volt. A vagonban, a rekamién fekszik és alszik, és akkor feljön éjszaka az orosz katona, kezd keresni valamit, jön a tiszt is, mondom neki, hogy a gyerek alszik. Azt mondja a tiszt: hagyd abba, gyere le... Aztán átjövök a magyar határra – az már hajnalban van –, akkor azt nézik, hogy mit hoztam, és viccelődnek velem, hogy a gyereket nem engedik be, mert nincs állampolgársága, csak plusz egy fő, és visszaküldik... Amikor az ember fáradt, napokig ott van egy vagonban, se élelem, se más, meleg van, a gyerek beteg... Azt mondtam a határőrnek: idehallgasson, tudja ki az a Biskú Béla? Azt mondtam: felhívhatja vagy felhívjam én, hogy megérkezett az unokahúga? Blöfföltem, de bejött. Abban a pillanatban az első vonatra föltettek és mehettünk.

Annak ellenére, hogy Beregszászon föladtam a két bátyámnak egy táviratot, hogy mikor érkezünk, nem kapták meg az értesítést. Egy tréningruhában, dagadt lábbal, dagadt térdekkkel, egy kézitáskával, amiben semmit nem lehetett vinni, mert mindent ott kellett hagyni a vámolás miatt a határon, érkezünk hajnalban egy fillér nélkül Nyíregyházára. Akkor még voltak konflisok a városban, a taxi nem volt olyan általános. Fogtam egy konflist, és hazamentünk. Mivel napokig nem jött meg a vagon, a lányom a bátyám ruháját hordta, mert nem volt más. Így kerültünk vissza tizennégy év után Magyarországra.

Mikor megérkeztem Budapestre 1959-ben, sok régi barátom nem akart megismerni, amikor segítséget kértem tőlük, mert magas beosztásban voltak. Hát ugye, túl sok szépet nem meséltem nekik a szovjet évekről: nem hitték el, hogy milyen kicsinységekért zártak börtönbe embereket a Szovjetunióban, hogy mekkora a szegénység és a korrupció. Eleve azt mondták: „Minek jöttél haza?” És nem segítettek. De hiába mondtam volna komolyabb történeteket, senki nem hitt volna nekem, mert hihetetlen dolgok történtek a Szovjetunióban.

Mellettünk lakott egy kárpátaljai magyar férfi, aki az orosz hadseregben dolgozott német tolmácsként. Kijárt Ausztriába, s ott jól megszédte magát: hozott magával élelmet, szőnyeget, képeket, mindent, és persze a katonaságnál is jó volt az ellátás. Megismerkedett egy fiatal ukrán nővel, aki könyvelőnek tanult. A lány terhes lett, ezért a férfi meg akart tőle szabadulni. Elment a KGB-hez, és feljelentette, hogy kém, a bizonyíték erre az volt, hogy a lány németül tanult. Be is vitték kihallgatni, és három napig bent tartották. Aztán persze kiderült, hogy nem kém. A lány mindezek után hozzáment feleségül a tolmácshoz, és megszülte a gyereket. Úgy ismertem meg ezt a történetet, hogy én szerveztem a szüléshez a bábát, és közvetlenül előtte elmondott mindent, hogyha esetleg meghalna, tudja más is... Azt hittem, lebénulok, amikor elmesélte mindezt, s főként azt nem értettem, hogy ezek után hogy tudott hozzámenni a férfihez. Később kívülről minden rendben látszott a családban, a tolmács kapott egy kolhozelnöki állást, leköltöztek vidékre, ott éltek, s született még néhány gyerekük.

Nem mondhattam el senkinek azt sem, hogy amikor 1955-ben egy hónapra hazaengedtek, a visszatérésem után a férjem egyszer nem jött haza. Elmentem a rendőrségre bejelenteni az eltűnését, hát ott volt a zárkában. Kihallgatták, hogy honnan van az irhabundám és a többi dolog.

Azért zárták be akkor, mert azt mondták rá, hogy spekuláns. Huszonnégy órát töltött ezért a fogdában.

Magyarországi hazatérésem után a férjem csak egy évre rá jöhetett utánunk, mert ő orosz állampolgár volt, újra kérvényeznünk kellett a családegyesítést. Mivel én dolgoztam, de albérletben laktam a lányunkkal, ezért a két bátyám vállalta papíron, hogy mindennel ellátják, mert nekik volt házuk, vagyonuk. Azért akartam Budapestre jönni Nyíregyháza helyett, mert mindenki itt volt, a barátaim, az ismerőseim, s mikor hazaértem, Nyíregyházán azt mondták, hogy mehetek orosz tanítani vidékre, falura. Hát, az meg nem nagyon érdekelt.

1959-ben Jenővel fölmentünk a hitközséghez, mert azt mondták, hogy vannak olyan idős emberek, akik inkább otthonba mennek, s a hitközségnek leadják a lakásukat. Azt gondoltuk, hogy esetleg van mód arra, hogy bejelentkezzek egy ilyen lakásba mint albérló, vagy talán meg lehet venni, és akkor a lakáspénz egy része megy a közösségnek. Tehát a hitközség tudott erről, nem magam találtam ki az ötletet, az akkori titkár is megerősített bennünket. Hát elmentünk a bátyámmal. Ott találkoztunk az elnökkel – talán ez volt a pozíciója –, elmondtam, hogy most jöttem haza tizennégy év után Beregszászból, a Szovjetunióból, a bátyám pedig arról beszélt neki, hogy fedezi azt az összeget, amiért lakást lehet vásárolni. Ez az ember felállt, és azt mondta, hogy „Kikérem magamnak, nem vagyok én kucséber!” Lócsiszár [Helyesebben: lottót és egyéb, bazárárut árusító személy. – A szerk.]. Akkor nagyon dühös lettem, s azt mondtam: „De hamar elfelejtették Auschwitzot!” És hát sok szépet nem mondtam neki, az biztos. Visszakozott egy kicsit, aztán mondta a bátyámnak, hogy vigye a hógát, mert nagyon rossz idegállapotban van. Azt válaszoltam: nem vagyok rossz idegállapotban, csak ön nem ember. S ezzel kijöttem. Aztán ment szegény titkárához, Keller bácsi volt talán a neve, és leszúrta, hogy miért engedett be bennünket. Ezért mondom, hogy túl sokat nem kaptam a zsidó közösségtől. De a fajtámhoz olyan sok jó emlék sem köt az apámon, az akkori családomon és a közvetlen környezetemen kívül. Hiába volt az apám egy jó zsidó vallástartó ember.

Az volt szörnyű ebben, hogy tizennégy év után hazajött az ember, és ezt kapta a képébe. Míg élek, nem tudom elfelejteni. Ezek után nem nagyon igyekeztem a hitközséghez. Maga mit szólt volna? Nem ment volna egy lépést sem. Én sem mentem egy lépést sem.

Mire az ember megöregszik, bölcs lesz. Semmi sem érdekes, csak az, hogy a család legyen együtt. Én tényleg nagyon szerencsés vagyok, mert a férjem is jó ember volt, imádta a gyerekét, és a lányom is, hát nagyon odavolt az apjáért, és a mostani családdal is nagyon jól megvagyunk.

Amikor hazajöttem Magyarországra, a Központi Statisztikai Hivatalba kerültem. Az egy mennyország volt nekem. Fölvettek kétezzer embert, aztán ez a kétezres létszám mindig lejjebb és lejjebb ment. Mindenkinek volt egy kódszáma. Ez alapján tesztekkel kellett kitölteni, így szórták ki az embereket. Én bekerültem az első tízbe. Sokszor kellett vállalni a három műszakot is, mert mikor bejöttek az anyagok a népszámlálás után [Az 1960-as népszámlálásról van szó. – A szerk.], azokat fel kellett dolgozni, nem volt mese. Először kódoltuk, utána lyukasztottunk, aztán vitték a gépre az adatokat. A főnökeim állították össze azt a segédletet, amiből kódoltunk, és nekünk ebbe be kellett segíteni, táblákat szerkesztettünk a kérdésekre. Volt úgy, hogy azt mondta a főnök: idehallgassatok, engem nem érdekel, hogy most csináljátok vagy éjszaka, reggel nyolcra az asztalomon kell lenni ennek és ennek a tervnek. S akkor tízen összedugtuk a fejünket, vagdaltunk jobbra-balra, százalékokat számítottunk a kurblival, és időre odatettük az asztalra az anyagot.

A KSH-ban voltak olyanok, akiket 1956-ban valamiért megróttak, de persze nem kaphattak túl nagy büntetést, mert ott dolgozhattak a hivatalban. Volt olyan munkatársam, aki akkor került ki a gimnáziumból, és velünk dolgozott egy agrármérnök ember is, aki már a nyugdíjkorhatár előtt járt – szóval minden rendű, rangú és korú ember együtt volt ott. A gazdasági osztályon meg alkalmaztak egy Teleki lányt, aki nagyon kedves asszony volt. Életem legszebb időszaka volt az a három év, amíg ott voltam. Amikor eljöttem, versben búcsúztattak el a kollégák. És emléklapot csináltak nekem. 1961-ben írtak egy névnapi köszöntőt: Névnapi köszöntőhöz honnan vegyünk ihletet / verset nem írt egyikünk sem, verset írni hogy lehet. / Kérjük meg a Lódi bácsit, (a Józsi bácsit) pipadohányt ér az csak, / rémes-szörnyű vers nélkül egy hétfői nap, Magda-nap. / Így hát kedves drága Magda, vedd, mintha egy vers volna, / csókolunk jobbról-balról névnapodon, Magdolna.

Volt olyan, hogy egy bolgárnak voltam az orosz tolmácsa egy hónapig, akkor úgy foglalták versbe a nevemet, hogy Magdik Magdijának van ma a névnapja, / azért felsoroljuk, amit tőlünk kapna. / Gazdag ajándékunk nemcsak tőlünk függő, / ezért elmondjuk, amit szívünk kíván, / így hát legelsőnek jöjjön egy szép bolgár. Hát ezért szerettem itt, pedig feszített volt a munka, ha kellett, éjjel-nappal számoltunk, mert a népszámlálás adatait fel kellett dolgozni egy éven belül. Amikor az első kötet kijött, akkor rendeztünk egy nagy ünnepséget.

1962-ig voltam a KSH-ban. Úgy kerültem a Párttörténeti Intézetbe, hogy ott könyvtárost kerestek, s a KSH-s személyzetisünknek a férje volt ott a könyvtárvezető, ő szólt nekem. De egy fél évig gondolkodtam azon még a KSH-ban, hogy elfogadjam-e az állást, vacilláltam, mert nagyon jól éreztem magam a hivatalban. De minthogy a feldolgozás egy bizonyos idő után megszűnik, hát azért mentem el. A Párttörténetiben tizenhat évig voltam könyvtáros. Itt tanultam tovább, akkor végeztem el a könyvtárszakot is.

Amikor munkába álltam az intézetben, és a bemutatkozásra került sor, a könyvtár igazgatója vitt a nagyfőnökhöz, akinek ab ovo nem tetszettem, egyszerűen azért, mert nem ő hozott oda, és mert nem volt közöttük jó viszony. Tehát már eleve rossz bizonyítvánnyal indultam, és ezt mindenben tudatta is velem. Ezért nem éreztem jól magam ott, mert „másodrangú állampolgár” voltam a szemében.

Itt, Pesten elég nehéz körülmények között laktunk, ismerősök útján kaptunk legelőször albérletet a lányommal. Egy négygyerekes család fogadott be bennünket a két szoba, cselédszobás lakásukba, a Király utcában. Nagyon rendes emberek voltak. A legidősebb gyerek annyi idős volt, mint az én lányom. Ez egy földszintes lakás volt, a kis szoba akkora, hogy oda nem lehetett semmit betenni. Ebben laktunk eleinte ketten a kislányommal, később a férjemmel. A szoba nem volt nagyobb hat-nyolc négyzetméternél. Egy kis vaskályha, egy rekamié fért el és egy fotelágy. Fölhoztuk a tüzelőt, a kályha mellett rakták fel. Annyi hely maradt, hogy mikor a lányom aludt, és rúgott egyet, akkor a fa ledőlt. Akkor aztán lezártuk azt a részt, és együtt aludtunk az egyszemélyes rekamién. A gyerek a Bajza utcai általános iskolába került. Beregszászon a lányom két évet járt orosz iskolába, s mikor már tudtuk, hogy hazajövünk, akkor átírtam a magyar iskolába. Beregszász szinte teljesen magyar volt, de azt szoktam mondani, hogy orosz, ukrán, román, magyar, mindenki élt ott. Lassan összeccsiszolódtak az emberek, de azért akadtak nemzetiségi villongások. Na, nem hangosan. Például a sorban állásnál a magyarok azt mondták: ezek a rohadt ruszkiak mindent elvisznek. Az oroszok főleg katonatisztek voltak, mert civilek, hacsak nem dolgoztak a

katonaságnál, nem nagyon élhettek a határzónában, oda akárki nem jöhetett. De az oroszokat is szemellenzősnek nevelték, nem barátkozhattak a magyarokkal, senkivel, mert mindenki gyanús volt.

Julcsika, aki befogadott bennünket a lakásába, egy igazi „mama” volt. Egy aranyos ember, akit a gyerekek is imádtak. Olyan viccesen mondott nekik mindent, de azért szigorú is volt hozzájuk. Minket úgy vett, mint családtagokat. Amikor sültöt valamit, hozta hozzánk is. Az az igazság, hogy ismerték a család hírét, hogy milyen rendes a Fischer család, mert ők is szabolcsiak voltak. A lányomat is úgy fogadták, mintha a saját gyerekük lett volna. Julcsi magas, teltkarcsú asszony volt, csupa szív anya. Már régen elköltöztünk, amikor még mindig összejártunk. Akármilyen családi vagy más ünnep volt, mindig meghívtak. Ők voltak az Emberek, nagy E-vel. Azt szoktam mondani, hogy a boldog ember ingét nem a kastélyban hordják, hanem a kisemberek otthonában.

Több mint egy évig laktunk így, közben megérkezett a Szovjetunióból Sándor is. Szegény, mikor meglátta, hogy hol lakunk, elsírta magát. Mert hát ugye nem volt helyünk. A férjem a szovjetekhez került tolmácsnak Mátyásföldre, a katonasághoz.

Abban az időben mindenkit lekádereztek, Sándor főnöke is eljött megnézni, hogy hol lakik a tolmács és a családja. Rosszul lett, hogy hogyan lehet így élni, és mindent elkövetett, hogy mielőbb eljőjünk onnan. Így kaptunk lakást az orosz kolónián egy régi polgárházban a Gorkij fasorban. Bement az ember egy nagy kör előtérbe, gyönyörű csempével volt minden körberakva. Ebből a hatalmas teremből nyílt egy másik szoba, de annak már az udvar felől volt a bejárata, amit le tudtunk zárni. Valamikor a pincében lehetett a konyha és egy liften hozathatták fel az ételt. Volt egy kis beugró, ahonnan a liftet kiszedték, az volt a spájzom. Papundekli fallal választottuk le a fürdőszobát és egy teakonyhát. Korábban a helyiség szalon lehetett, az ablak az udvarra nyílt – ezt kaptuk lakásnak. Aztán rakattunk egy cserépkályhát, függönnyel elválasztottuk a hálót és a nappalit. Itt laktunk két évig.

Bizonyos idő után azonban a szovjetek átadták ezt az épületet, mert kaptak valahol másutt lakásokat, és ki kellett üríteniük a kolóniát. A férjem főnöke nagyon rendes volt, azt mondta, hogy van még egy lakásuk a Lumumba utcában, ma Róna utca, egy garzon. Na, hát a garzont elfogadtuk volna, de a három ágyat nem tudtuk letenni – a két felnőtt és a gyerekágy nem fért el, pedig örültünk, mert volt egy cserépkályha is. Egy szoba és egy teakonyha. Jó lett volna persze, de a nagy szobánk után azért nem örültünk annyira, mert hát akármilyen hodály volt a három és fél méteres belmagasságával, szerettük, és legalább jól elfértünk benne. S akkor azt mondta az az ember, aki tárgyalt a hatodik kerületi tanáccsal, hogy mellettünk van egy kétszobás lakás, azt utalják ki nekünk, ha a szovjetek leadják a Lumumba utcai garzont meg azt a helyiséget, amiben akkoriban laktunk. Végül ez sem sikerült, mert Dobi István valamelyik rokona kapta meg a kétszobás lakást [Dobi István (1898–1968) – miniszter, miniszterelnök, az Elnöki Tanács elnöke. – A szerk.].

Szóval akkor ki kellett üríteni a régi épületet, és sürgették, hogy menjünk el. Rajtunk kívül talán egy család lakott a házban. De mondtuk, hogy az utcára csak nem mehetünk. A férjem főnöke aztán elment a Fővárosi Tanács lakásosztályára, és elmondta az esetet. Ezután kaptunk egy kétszoba-hallos lakást a Dózsa György úton. Egy régi házra húztak két emeletet, 1964-ben mi voltunk az első lakói.

A férjem jó darabig tolmácsként dolgozott, aztán olyan baleseteknél helyszínelte, amikben orosz katonák is érintettek voltak. Előfordult, hogy éjszaka hívták telefonon. Egyszer egy haláleset történt, és a boncterembe is be kellett mennie. Akkor azt mondta, hogy inkább belehal, de ezt a munkát nem folytatja tovább, és akkor abbahagyta a katonai tolmácskodást. A Május 1. Ruhagyárba ment, minőségellenőrnek és tolmácsnak vették fel, voltak külföldi divatbemutatók, amiket ő szervezett, így az egész Szovjetuniót beutazták. Moszkva, Leningrád, Grúzia, Abházia, Szaratov, nem tudnám elsorolni, hány helyen jártak. A férjem az ártárgyalásokon is részt vett, sok ismeretséget szerzett. Volt egy képzőművész, aki könyveket is illusztrált, azzal nagyon összebarátkoztak, én is jóban lettem vele, évekig tartó barátság volt. Ez az ember festett is. A kijevi pályaudvar mellett laktak egy első emeleti lakásban, a felső szint a művészeké volt. Volt egy körfolyosó, s mindenkinek volt egy szobája. Két képet is kaptam ettől a festőtől.

De én is utaztam hivatalból Moszkvába. Nagyon sokat mentem, bibliográfiákat csináltunk, és gyűjtöttük például Lukács Györgynek az emigrációban írt, orosz folyóiratokban megjelent cikkeit [Lukács György (1885–1971) – filozófus, esztéta. – A szerk.]. Hetekre kint voltam a társintézetnél, és kutathattam a magyar vonatkozásokat.

Az 1970-es években sok mindenről nem lehetett beszélni a Szovjetunióban. Kutatni sem lehetett sok mindent. Például tabutéma volt, hogy az ötvenes években milyen nagy volt az antiszemitizmus a Szovjetunióban. Abban az időszakban még Kárpátalján éltünk, amikor zajlott a leningrádi orvosper [Az orvosper Moszkvában zajlott, az érintettek a Kreml klinikájának vezető orvosai voltak. – A szerk.]. A per végkifejletét, a kivégzéseket Sztálin halála [1953] akadályozta meg. Az orvosokat azzal vádolták, hogy politikusokat gyilkoltak meg. Már le voltak tartóztatva. Akkoriban a ruhagyárban dolgoztam, ahol összehívtak egy gyűlést, és azt kellett mondania az igazgatónak, aki szintén zsidó származású volt, hogy a cionista orvosok meg akarják gyilkolni XY politikust és másokat is. Ezek után a 'jivréj', a zsidó egyet jelentett az ellenséggel. Ez nyílt antiszemitizmus volt.

Jevtusenónak van egy verse, a „Babij Jar” [Babij Jarban 1941. szeptember 29-én és 30-án 33 771 zsidót gyilkoltak le SS osztagok és ukrán katonai alakulatok. Mielőtt meggyilkolták a zsidókat, megásatták velük tömegsírkutakat. – A szerk.]. Annak idején megjelent a „Kortárs”-ban is. Arról szól, hogy Ukrajnában a zsidókkal megásatták a sírkutakat, és úgy lőtték bele őket. A tömegsír Babij Jarban van. Hát ez Hruscsovnak nem tetszett, s megróttá érte Jevtusenkót, aki akkor már nagy nevű költő volt, nemzetközi hírnévvel, és csak ezért nem mert ellene tenni semmit [Jevgenyij Jevtusenko (1933) – orosz költő, akinek nevét elsősorban közéleti témájú versei tették ismertté. Már 1960-tól kezdve utazhatott szerte a világban. – A szerk.].

Az 1970-es években, amikor már a Párttörténeti Intézetben dolgoztam könyvtárosként, nyaranta Balatonaligára jártunk. Faházban laktunk, de nagyon örültünk annak is. A szobában egymás fölött voltak az ágyak, az ablaknál volt egy lehajtható asztal és egy szekrény. Boldogok voltunk mindennel. A kőépületben az „urak” laktak, de ez mindenütt így van, manapság is, mindenhol van nőmeneklatúra. Volt Aliga I. és Aliga II. Aliga II-n Kádárék és a külföldi diplomáciai vendégek üdültek. A lányomnak volt egy osztálytársa, akinek a családja Magyarországra menekült Spanyolországból. Ezt a lányt odatették tolmácsnak, de minden este átjött Aliga I.-re, együtt kiültünk a stégre, és jókat beszélgettünk.

Amikor még dolgoztam, tornázni jártunk a kolléganőimmal a régi pártfőiskola tornatermébe, ahol uszoda is volt. Torna után pedig elmentünk úszni. Az uszoda öltözőjében le kellett adni a

munkahelyi belépőnket, tehát oda akárki nem mehetett be. Ezzel a belépővel látogathattuk az intézet büféjét, az orvosi rendelőt, mai szóval, ezzel vehettük igénybe a szolgáltatásokat. Szóval, torna után öten vagy hatan átmentünk úszni, de a hatból csak három sávot használtunk, a hatodik sávban Losonczi elvtárs úszott, a kismedencében meg a két őrszem melegedett [Losonczi Pál (1919–2005) – politikus, 1957–1989 között az MSZMP Központi Bizottságának tagja, 1975–1987 között a Politikai Bizottságnak is tagja, földművelésügyi miniszter (1960–1967), az Elnöki Tanács elnöke (1967–1987). – A szerk.]. Nem történt semmi különös, aztán másnap kaptuk a felszólítást, hogy a Losonczi elvtárs azt üzeni, hogyha ő betartja az időpontot, akkor tartsuk be mi is. Azaz, ha ő úszik, akkor más ne menjen az uszodába.

Hosszú évekig senkitől semmit nem irigyeltem, csak a temetőben egy sírhalmot, hogy el tudjak menni a szüleim sírjához, és ki tudjam sírni magam. Hogy a tisztességet meg tudtam volna nekik adni, hogy ember módjára haljanak meg. Ezt nem tudom megbocsátani, se a németeknek, se a korabeli magyaroknak. Lehet, hogy én vagyok a hibás, de soha nem fogom ezt nekik elfelejteni.

A férjemet zsidó temetőbe temettük 1995-ben. Lélekben, akárhogy van, megmaradunk zsidónak. Tetszik, nem tetszik, rajtad van a stigma, az ember az árnyékát nem tudja túllépni. És még valami. A zsidó temetőben, ha eltemetnek valakit, tíz év múlva nem dobják ki, nincs olyan, hogy eltelik néhány év, keresed a sírt, hogy hol van, és nem találod.

Az antiszemitizmus ellen nem lehetett védekezni. Ez már az 1960-as, 1970-es években történt: a férjemnek volt egy barátja, egy magas rangú katonatiszt. Elmentünk egy presszóba meginni egy kávé. Ott ültünk, ő a feleségével, én a férjemmel, négyesben. Odajött a felszolgáló, egy alacsony, gömbölyű fiatal nő. Megszólal a katonatiszt, a „barát”, azt mondja: milyen jó rif lenne belőle [A német megszállók a lengyel gettóban „Rif” feliratú szappanokat osztogattak. A Rif betűszót a gettóbeli zsidók úgy oldották fel, hogy „Rein jüdisches Fett”, azaz „tiszt zsidó zsír”, és ennek alapján terjedt el az a hiedelem, hogy a koncentrációs táborokban a zsidó holttestekből szappant készítenek. A RIF valójában azt jelenti, hogy „Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung” (Birodalmi Ipari Zsíradékelátási Hatóság). – A szerk.]. Mosolyogva mondta ezt, nekem, akinek a szüleit elvitték. S akkor azt válaszoltam németül: reinische judische fett, tiszta zsidó zsír. A tiszt meg csak nevetett. Én lebéngtem. Attól kezdve nem tudtam hozzá kedves lenni, aztán ki is hűlt a barátságunk. Aranyos, kedves, jópofa, szolgálatkész ember volt, csak azt nem vette észre, hogy a férjem kezén ott van az auschwitz-i szám. Viccnek szánta, amit mondott, de egy késsel nem tudtak volna mélyebb sebet ejteni rajtam, mint ezzel a mondattal.

Ha valaki a holokausztról tudni akar valamit, akkor olvassa el dr. Nyiszli könyvét, amit 1947-ben adott ki frissen [Dr. Nyiszli Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban. Budapest, 2003, Magyar Lajos Alapítvány. – A szerk.] Ő volt Mengele közvetlen segédje. Egy nagyváradi orvos, aki mindent megírt, ahhoz nem kellett kommentár. Megírta, hogyan került ki Nagyváradról a táborba, amikor leszállították a vagonról, s megkérdezte Mengele, hogy ki az, aki Németországban végzett, s kiálltak páran, és őt választotta. Így lett Mengele segédje. Leírja a könyvében, hogy egyszer hoztak egy apát és egy fiút. Az apa egy kicsit görnyedt volt, a fiú kicsit sánta. Mengele mondta, hogy ezeknek a csontjait kéri záros határidőn belül, s megkérdezte dr. Nyiszlit, hogy milyen módszert ismer, amivel leghamarabb prezentálni tudja a csontokat...

Nem tartok semmilyen ünnepet, csak egy ideje gyertyát gyújtok. Az az igazság, hogy perben-haragban voltam az Istennel, nem tartottam semmit. Egyszer aztán valami miatt fogadalmat

tettem, s azóta péntek este mindig gyertyát gyújtok. A sors valahogy úgy hozza, hogy az emberek kénytelenek összetartani. Összejárnak templomba vagy máshol. Hát Amerikában is ez van. Azok, akik itthon egyáltalán nem tudták, hogy mi a vallás, Amerikában templomba járnak. Azért mennek oda, mert mindenütt kell egy közösség, amihez tartozunk – nem csak a hitélet miatt járnak össze. Egyik a másikat ráviszi arra, hogy vallásos legyen. Ott van a nővérem, aki nem volt túlzottan vallásos, de bekerült egy olyan társaságba, ahol szombaton nem csináltak semmit, és ő is így tett aztán, részben azért is, mert ha jöttek hozzá, nehogy megszólják. Szóval ez formáság is – azt gondolom. Lélekben persze mindegyikünk zsidó... hogy is mondjam... lehet, hogy én lázadó vagyok, de hát örök életemben az voltam, és azok után, amiken átmentünk...

Fannit, a nővéremet, aki túlélte Auschwitzot, 1970-ben látogattam meg először, amint lehetett menni [lásd: kék útlevele]. Fanni férje erdélyi származású volt, a lágerben ismerkedtek meg, a felszabadulás után. A férje egy évvel később ment utána Amerikába. A férfi még a lágerben kapott valami fertőzést, ami a tüdejét tönkretette, ezért később sem tudott nehéz munkát végezni. Sokszor volt tüdőszanatóriumban. A hidegháborúban az amerikai propaganda annyira felkészítette őket, hogy Budapesten nem mertek hátranézni az utcán. Azt hitték, hogy Magyarországon nyomor és terror van, és nagyon féltek. Aztán persze látták, hogy mégsem élünk olyan nagy nyomorúságban, hanem emberi módon, úgyhogy megnyugodtak.

Abban az időben, mikor kiutaztam Fannihoz Amerikába, nagy divat volt itthon a színes műbőr [„szkáj”] kabát. A férjem sokat járt a Szovjetunióban tolmácsként, és hozott egy nercsapkát, így mentem Amerikába. Mikor visszajöttem, a vámosok nagyon megnézték mindent, rajtam volt a kék műbőr kabát, a szürke nercsapka, és ott az egyik unokanővéremtől kaptam egy kis drapp nercsálát. A vámos elkezdett kötekedni, hogy hát ez a bőrkabát... Kinyitottam neki a kabátot, és mondtam, hogy nem kell annyira leértékelni a hazai ipart – benne volt: „Elegant”. Nem szólt egy szót sem: de a sapka? Levettem a sapkát, abban meg az volt, hogy hány rubel. Azt mondja: és a gallér? Mondom, igen, a gallért azt kaptam. Aztán már nem kérdezett, ki se nyitotta a táskámat, úgy jöttem haza. Ez volt az első utam. Utána kétévenként volt itt Fanni, akkor még nem nagyon lehetett menni külföldre. A vízumot egy hónapra adták meg, attól függően, hogy ki hol dolgozott. Ha valaki párttag volt, eleve nem kapta meg rögtön a kiutazási engedélyt, hanem először lekádereztek. De általában nem volt semmi problémám. Később, az 1980-as évektől már évente többször jártam Amerikában. Egyszer Fanni leesett a lépcsőn. Mondtam neki, hogy csak úgy tudok menni, ha küldesz egy táviratot, s úgy huszonnégy órán belül megkapom a vízumot. Akkor elmentem egy hónapra.

Az ifjúságomat ellopták, ennek oka részben a negyvenes évek antiszemitizmusa, másrészt a háború utáni, tizennégy évig tartó hontalanság volt. Csak a Kádár-rendszerben élhettem teljes életet. Ezért hiába szidják nekem az elmúlt negyven évet, akkor kaptam emberi méltóságot. Nem voltam kitéve különösebb megaláztatásnak, akkor lehettem ember, akkor tanulhattam. Abban az időszakban csinálhattam olyan munkát, amit szerettem, a bibliográfiát, a könyvtárosi munkát. Életemben először akkor mehettem el nyaralni.

Az intézet 1965-ben kapott egy csereüdültetési lehetőséget vagy SZOT-üdültetést [lásd: SZOT-beutaló]: Varsó, Krakkó, Zakopane, kéthetes úttal. Azt gondoltam, én biztosan nem fogok menni, erre valaki mondta, hogy hat jelentkező van, tegyük bele a kalapba a te nevedet is. Hát betették az enyémet is, és kihúzták. Így mentem először 1965-ben üdülni Zakopanéba. Akkor voltam

Auschwitzban... Aztán az intézetnek volt Dobogókőn egy üdülője, oda mentünk, olykor még az unokát is el tudtuk vinni magunkkal. Életem legszebb korszaka volt az 1959–78 közötti időszak. 1978-ban mentem nyugdíjba.

De azért én sem jártam bekötött szemmel az 1960–70-es években. Talán a „Kortárs”-ban [Kortárs Irodalmi Kritikai Folyóirat] jelent meg egy cikk a helyi kiskirályokról. Arról szólt, hogy megmaradtak a kiváltságosok. Fenákel Judit [(1936) – író, újságíró. – A szerk.] írta a cikket, amiben feltette a kérdést, hogyha ez így van, akkor mi a különbség a régi földesurak, a kiskirályok és a párttitkárok, az első titkárok között, akiknek megvan a maguk holdudvara és kiváltságaik is. Bizony baja lett az írás miatt, ha jól emlékszem, betiltották, nem írhatott [vagyis nem publikálhatott] egy ideig.

Nyugdíjasként sem voltunk nagyigényűek. Megtanultam azt – van egy orosz közmondás –, hogy ‘csak egy kopejkával legyen több, mint ami kell’, s ehhez tartottam magam. Beosztó voltam, és bár a férjem egy kicsit nagyvonalú volt, de ideadta a keresetét, csak egy kis zsebpénzt tartott meg magának. Nem érdekelte, hogyan osztom be a pénzt, az az én dolgom volt. Szeretett ajándékot hozni, gyönyörű virágcsokrokat például. Németül mondják: schön Geist – egy széplélek volt. És imádta a lányunkat is. Moszkvába gyakran ment, és mivel tudta, hogy szeretem és gyűjtöm a könyveket, és ott negyedáron lehetett magyar nyelvű kiadványokat, szótárakat kapni, sorozatban hozott haza onnan ajándékként könyveket. Van egy „dedikációm” is tőle, hogy „Az ügyes kezű szeretett feleségemnek”. Nem tudom, hány év után írta ezt, de ötven évig éltünk együtt. Meghalt 1995 márciusában, és augusztusban lettünk volna ötvenéves házaspár. Ez van. Azért kevés ilyen házasság van ma, hogy ennyi ideig együtt maradnak a párok.

Nincs sok zsidó barátom. Nem tudom, lehet, hogy kilógok a sorból, vagy az életem során egyszerűen így adódott... Már csak egy lánykori barátnőm él. Volt három lánytestvér, akik közül kettő sajnos már meghalt, ők voltak azok, akik segítettek, amikor 1959-ben hazaérkeztem a Szovjetunióból. A lányokat az 1940-es évek elején ismertem meg a szociáldemokrata ifjúsági tagozatban, amikor Pestre kerültem. A Visegrádi utcában laktak, ott volt a fiatal szocdemek egyik szervezete. Valaki elvitt oda, és ott ismerkedtünk össze, így lettünk életünk végéig barátok. Amikor a KSH-nál dolgoztam, és abban a kis albérletben laktunk a lányommal, amiről már meséltem, akkor is segítettek. A népszámlálási osztályon, akik jól végezték a munkájukat, lehetőséget kaptak, hogy ellenőrzésre dossziékat vigyenek haza. Kaptam én is egy triciklire valót – egy dossziében háromszáz ember személyi adatai voltak –, és azt kellett ellenőriznem. Hát az albérleti szobában le se tudtam tenni az iratokat, mert annyira nem volt hely. Az egyik lány és a férje azt mondta, hogy van nekik egy nagyon régi, jó barátjuk – én is ismertem –, elmentek nyaralni, ezért üres a lakásuk, és átadják nekem, hogy lakjunk ott a kislányommal a nyáron. Persze, nem költöztem be, csak ott dolgoztam, de az is elég volt, mert ott sokkal kényelmesebben ment a munka.

Úgy gondolom, hogy életem során önmagam és másokat is megbecsültem, és a reményt nehéz helyzetekben is igyekeztem megőrizni, s sem adtam fel, mert azt nem szabad, és megpróbáltam a legnehezebb körülmények között is ember maradni.